

Michail Gorbačov a vliv jeho politiky na rozpad SSSR

Bakalářská práce

Studijní program:

B7507 Specializace v pedagogice

Studijní obory:

Humanitní studia se zaměřením na vzdělávání

Anglický jazyk se zaměřením na vzdělávání

Autor práce:

Petr Lóška

Vedoucí práce:

Mgr. Michal Trčka, Ph.D.

Katedra filosofie

Zadání bakalářské práce

Michail Gorbačov a vliv jeho politiky na rozpad SSSR

Jméno a příjmení: Petr Lóška
Osobní číslo: P18000529
Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obory: Humanitní studia se zaměřením na vzdělávání
Anglický jazyk se zaměřením na vzdělávání
Zadávající katedra: Katedra filosofie
Akademický rok: 2019/2020

Zásady pro vypracování:

Tato práce se zaměřuje na roli politika Michaila Gorbačova v posledních letech existence Sovětského svazu, s cílem analyzovat, do jaké míry byl zánik této velmoci ovlivněn jeho činy. Jádrem práce tedy bude období asi 6 let od Gorbačovova nástupu do vrcholné sovětské mocenské pozice (březen 1985) do jeho odchodu z funkce prezidenta Sovětského svazu (prosinec 1991). První částí práce se zaměří na mezinárodní a ekonomickou situaci zmíněného období, ve druhé části pak na Gorbačovovy snahy zastavit sílící ekonomický úpadek a obnovit aktivní roli sovětské komunistické strany v každodenním životě Sovětského svazu. Student bude postupovat v souladu s metodickými a organizačními pokyny vedoucího práce a postup bude pravidelně konzultovat.

Rozsah grafických prací:
Rozsah pracovní zprávy:
Forma zpracování práce:
Jazyk práce:

tištěná/elektronická
Čeština

Seznam odborné literatury:

BROWN, Archie. The Gorbachev Factor. Oxford : Oxford University Press, 1997. ISBN 978-0-19-288052-9 ENGLISH, Robert. Russia and the idea of the West : Gorbachev, intellectuals, and the end of the Cold War. New York : Columbia University Press, 2000. ISBN 0-231-11059-6 GORBAČOV, Michail Sergejevič. Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět. Praha: Svoboda, 1987 GORBAČOV, Michail Sergejevič a MLYNÁŘ, Zdeněk. Reformátoři nebývají šťastní. Praha: Victoria Publishing, 1995. ISBN 80-85865-98-X NÁLEVKA, Vladimír. Studená válka. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-327-X.

Vedoucí práce:

Mgr. Michal Trčka, Ph.D.
Katedra filosofie

Datum zadání práce:

17. listopadu 2019

Předpokládaný termín odevzdání:

30. dubna 2021

prof. RNDr. Jan Pícek, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. David Václavík, Ph.D.
vedoucí katedry

Prohlášení

Prohlašuji, že svou bakalářskou práci jsem vypracoval samostatně jako původní dílo s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Jsem si vědom toho, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu Technické univerzity v Liberci.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti Technickou univerzitu v Liberci; v tomto případě má Technická univerzita v Liberci právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Současně čestně prohlašuji, že text elektronické podoby práce vložený do IS/STAG se shoduje s textem tištěné podoby práce.

Beru na vědomí, že má bakalářská práce bude zveřejněna Technickou univerzitou v Liberci v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů.

Jsem si vědom následků, které podle zákona o vysokých školách mohou vyplývat z porušení tohoto prohlášení.

5. května 2021

Petr Lóška

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval panu Mgr. Michalu Trčkovi, PhD. za odborné vedení, cenné rady, trpělivost a ochotu při konzultacích a zpracování této bakalářské práce.

ABSTRAKT

Tato práce se zaměřuje na roli politika Michaila Gorbačova v posledních letech existence Sovětského svazu, s cílem analyzovat, do jaké míry byl zánik této velmoci ovlivněn jeho činy. Jádrem práce tedy bude období asi 6 let od Gorbačovova nástupu do vrcholné sovětské mocenské pozice (březen 1985) do jeho odchodu z funkce prezidenta Sovětského svazu (prosinec 1991). První části práce se zaměří na mezinárodní a ekonomickou situaci zmíněného období, ve druhé části pak na Gorbačovovy snahy zastavit sílící ekonomický úpadek a obnovit aktivní roli sovětské komunistické strany v každodenním životě Sovětského svazu.

KLÍČOVÁ SLOVA

Ekonomická reforma; Glasnost; Michail Gorbačov; Perestrojka; Sovětský svaz

ANNOTATION

This work focuses on the role of politician Mikhail Gorbachev in the last years of the existence of the Soviet Union, in order to analyze the extent to which the demise of this power was affected by his actions. The core of the work will be a period of about 6 years from Gorbachev's rise to the top Soviet position of power (March 1985) until his resignation as President of the Soviet Union (December 1991). The first part of the work will focus on the international and economic situation of the period, in the second part on Gorbachev's efforts to stop the growing economic decline and to restore the active role of the Soviet Communist Party in the daily life of the Soviet Union.

KEYWORDS

Economic reform; 'Glasnost; Mikhail Gorbachev; Perestroika; Soviet Union

OBSAH

Úvod	9
1 Sovětský svaz a mezinárodní vztahy ve druhé polovině 20. století	12
1.1 Východiska na konci 40. a v průběhu 60. let 20. století	12
1.2 Atmosféra mezinárodních vztahů 60. let 20. století.....	17
1.3 Počátky sovětské stagnace v 70. letech 20. století.....	18
1.4 Základní rysy systému sovětské moci.....	20
2 Michail Gorbačov a poslední roky Sovětského svazu.....	22
2.1 Sovětský svaz v první polovině 80. let 20. století.....	22
2.2 Andropov a Černěnko - napětí mezi reformním a konzervativním křídlem	25
2.3 Sovětská společnost všedního dne	28
2.4 Signály změny.....	31
2.5 Přestavba a chozrasčot	33
2.6 Kampaň proti alkoholismu.....	39
2.7 Otevřená stavidla.....	41
2.8 Oslabení důvěry i prohlubování přestavby	42
2.9 Perestrojka – nenaplnitelný sen?.....	44
2.10 Armáda.....	45
2.11 Afghánistán	46
2.12 Příčiny Gorbačovova pádu.....	47
2.13 Srpnový puč 1991 a Gorbačovův pád	50
2.14 Chtěl M. Gorbačov zničit SSSR?.....	51
Závěr.....	54
Seznam použité literatury	57

Úvod

Ve své bakalářské práci bych chtěl přinést akceptovatelnou odpověď na otázku, zda můžeme najít přímou souvislost mezi reformami a úmysly M. Gorbačova a zánikem Sovětského svazu na počátku 90. let. Co mne přivedlo k myšlence, že by mohl existovat podobný úmysl? Při studiu moderních dějin jsem si uvědomil, že dynamika společenského vývoje v SSSR druhé poloviny 80. a počátku 90. let byla v porovnání s předchozími dekádami mnohem výraznější, mnohem rychlejší.

Nechtěl jsem ovšem k tématu přistupovat s takovou pracovní hypotézou, která by mne mohla svádět k postupu hledat takové argumenty, které by ji podvědomě podporovaly. Proto jsem zvolil postup, kdy jsem sledoval předchozí vývoj, jelikož jsem přesvědčen, že zánik tak významného státu musí mít kořeny v jeho dosavadním vývoji. Vycházím tady ze studijní zkušenosti s dějinami, v nichž jsou zcela nečekané dějinné zvraty spíše výjimečné.

Konec komunistického režimu v SSSR a rozpad jeho sféry vlivu je spojen s reformami tohoto státníka. Samozřejmě by bylo pro mé bádání jednodušší, kdybych mohl použít komparaci s obdobným vývojem v jiné totalitní velmoci. Tato možnost se, jak známo, ovšem nenabízí. K podobnému vývoji směřovalo ve druhé polovině 60. let velmi pravděpodobně Československo, ale toto srovnání pokulhává minimálně v aspektu velmoci - tou tehdejší ČSSR rozhodně nebylo. Ovšem podstata reformního procesu byla podle závěrů mého bádání obdobná. I v této zemi nepopíratelnou roli sehrály na počátku pokusu o reformu silící hospodářské potíže. Tyto problémy a hledání cesty k jejich řešení začaly být záhy spojovány s potřebou společenských změn.

V tomto směru se také vyvíjelo mé poznání situace v Sovětském svazu. Reformy, s nimiž Gorbačov vystoupil, měly ozdravit sovětskou ekonomiku. Jak se mohlo tedy stát, že záhy přerostly v úsilí změnit společnost? Mohla by snaha obnovit ekonomický růst mít nějaké spojení se změnami společenskými? Podle komunistických teorií společnosti přece socialismus, jenž v SSSR a sféře jeho vlivu existoval, měl být společenským zřízením velmi pokrokovým. Nemám v úmyslu analyzovat tyto teorie, více chci sledovat každodenní realitu života této společnosti.

Jednoznačnou odpověď na otázku, zda Gorbačov Sovětský svaz zničil úmyslně, pravděpodobně nenabídnu. Chci poukázat na to, že sovětská společnost se stala společenstvím totalitním, v němž jeho vůdci po dlouho dobu úspěšně udržovali své vůdčí postavení. Po několik generací vědomě izolovali své spoluobčany od informací o mnoha událostech ve světě, neumožňovali přístup k mnoha faktům týkajících se domácího dění, zabraňovali

vývoji, který je spojen s lidskou podnikavostí a osobní iniciativou. Sovětský svaz tak dospěl do stavu, kdy podle mého mínění již fungoval pouze jistou setrvačností.

V následujících kapitolách přiblížím nejen kořeny této setrvačnosti, ale také - jak doufám - zachytím proces, kdy pokus o oživení ekonomického života probudil právě zmíněnou lidskou iniciativu, která dle mých závěrů přerostla ve společenskou změnu, tedy zánik komunistického bloku a samotného Sovětského svazu.

Témata novodobých dějin východní Evropy, tedy především Sovětského svazu a současného Ruska, v období konce 20. století patří k těm, která si zaslouží stálou pozornost. Téměř půlstoletí existence sovětské mocenské sféry, která zahrnovala i naši republiku, ovšem nelze snadno zachytit. Na základě mého dosavadního bádání se mi postupně utvářel plastický obraz, z něhož vyplývá, že se jednalo o složitý systém, v němž se odrážely zájmy sovětského vedení, každodenní realita všedního dne domácí i zahraniční politiky a v neposlední řadě také ekonomické aspekty Sovětského svazu i jeho satelitů. Proto považuji za vyloučené tento úsek evropských i světových dějin postihnout v jediné odborné práci. Studium ztěžuje i skutečnost, že přímé zdroje informací (zejména pak archiválie) jsou v současném Rusku po nedlouhé době určitého uvolnění v 90. letech 20. století opět dost obtížně přístupné, ne-li zcela nedostupné.

Proto práce vychází spíše z informací, které jsou dostupné v novodobé anglo-americké a ruské odborné literatuře. Z publikací, které jsem použil, se dějinami Sovětského svazu ve sledovaném období zabývají např. práce Roberta D. Englishe *Russia and the idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War* či Archie Browna *The Gorbachev factor*. Cenné informace při studiu uvedené problematiky nabídly dále např. následující tituly: *Dějiny Ruska 20. století* Andreje Zubova či *We now know - Rethinking Cold War History* Johna Gaddise. Při studiu situace, která zániku Sovětského svazu, mi byla cennou pomůckou kniha Vladimíra Nálevky *Studená válka*. Řadu poznatků o vztazích uvnitř vedení Sovětského svazu jsem nacházel v publikaci Michaila Voslenského *Nomeklatura*. Samozřejmě bylo potřebné k informacím v jednotlivých knihách přistupovat kriticky. Pro pochopení atmosféry doby, pro seznámení se dobovým politickým jazykem bylo zajímavé sledovat problematiku ze zorného úhlu samotného M. Gorbačova, a proto jsem usiloval o pochopení atmosféry doby také prostřednictvím jeho knihy *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Tento stručný výčet si pochopitelně neklade za cíl postihnout celou plejádu textů, které provázely vznik této bakalářské práce.

Jak jsem již avizoval výše, jde o téma živé, a proto mne zajímalo, jak jej pojaly jiné kvalifikační vysokoškolské práce. S tematikou obdobnou mé bakalářské práci jsem se setkal např. v: bakalářské práce Kristýny Vojtové *M. S. Gorbačov, přestavba a glasnost' z pohledu*

československého tisku a disentu v letech 1985-1989¹, Františka Káby *Perestrojka a glasnost' a jejich role v rozpadu SSSR*² či Magdy Valentové *Obraz Gorbačovovy perestrojky v československém tisku*³. Odraz Gorbačovovy přestavby v prostředí československého socialismu 2. poloviny 80. let sleduje např. diplomová práce Martin Štefeka *Komunistická strana Československa a proces přestavby*.⁴ Ukazuje se, že téma Gorbačovových reforem může najít odraz i v lingvistice, což dokazuje diplomová práce Evženie Gumanské *Problematika překladu nové společensko-politické terminologie v knize Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět M. S. Gorbačova*.⁵

¹ Vojtová, Kristýna. *M. S. Gorbačov, přestavba a glasnost' z pohledu československého tisku a disentu v letech 1985-1989*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova univerzita, 2012.

² Kába, František. *Perestrojka a glasnost' a jejich role v rozpadu SSSR*. Bakalářská práce. Plzeň: Západočeská univerzita, 2015.

³ Valentová, Magda. *Obraz Gorbačovovy perestrojky v československém tisku*. Bakalářská práce. Olomouc: Univerzita Palackého, 2014.

⁴ Štefek, Martin. *Komunistická strana Československa a proces přestavby*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta / Univerzita Karlova, 2010.

⁵ Gumanská, Evženie. *Problematika překladu nové společensko-politické terminologie v knize Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět M. S. Gorbačova*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta / Univerzita Karlova, 2016.

1 Sovětský svaz a mezinárodní vztahy ve druhé polovině 20. století

V této kapitole mám v úmyslu vytvořit základní pohled na mezinárodní situaci, která panovala od konce 2. světové války až do konce 80. let 20. století. Vycházím zde z přesvědčení, že aktivity sovětského politika Michaila Gorbačova (a současně i základní jádro mé práce), jež vedly k ukončení dlouhodobě napjatých mezinárodních vztahů (označované pojmem studená válka) – se nezrodily pouhou šťastnou souhrou náhod. Domnívám se, že mají-li být Gorbačovovy činy srozumitelné, pak je nezbytné znát a porozumět předchozímu vývoji. Kroky, které tento státník podnikl, totiž nebyly v kontextu doby vůbec jednoduché. Mnohdy působily velmi překvapivě, myslím si, že mohu tvrdit, že velmi často až revolučně. Toto hodnocení lze ovšem obhájit teprve v okamžiku, kdy srovnáme situaci do jeho nástupu s vývojem za jeho působení v čele Sovětského svazu. Musím totiž připustit, že jsou-li události druhé poloviny 80. let pro mnohé dnešní studenty již vzdálenou historií, pak u popisu vývoje od poloviny 50. do konce 70. let zjišťuji, že je situace ještě obtížnější.

Proto si musím všimnout událostí, které měly těsný vztah k mezinárodním vztahům, které Sovětský svaz vytvářel a dlouhodobě udržoval. Jsem přesvědčen, že tento postup přispěje k pochopení základní myšlenky – jak tato velmoc se přes 40 let nevzdávala úsilí najít nejrůznější cesty – naštěstí bez použití válečného konfliktu v celosvětovém měřítku – k prosazení komunistického režimu pokud možno v celém světě.

1.1 Východiska na konci 40. a v průběhu 60. let 20. století

Konec 80. a počátek 90. let 20. století přinesl řadu velmi turbulentních změn, z nichž za nejzásadnější lze považovat konec studené války. Přestože tento termín v první řadě označoval především poválečné vztahy mezi SSSR na straně jedné a USA a jeho spojenci zejména v západní Evropě na straně druhé, jeho dosah je podstatně širší. Proto se mu také musím poněkud šířeji věnovat, protože události, které budou jádrem této práce, mají ve studené válce své nepopiratelné kořeny.

Soupeření obou supervelmocí a existence zbraní hromadného ničení podmínily vznik bipolárního uspořádání světa, kdy velmi rychle vzaly za své původní představy amerického prezidenta Franklina D. Roosevelta o společné zodpovědnosti vítězné koalice za těžce vybojovaný mír. Sovětský svaz si již v průběhu 2. světové války prosadil uznání své nové západní hranice, která přibližně sledovala průběh tzv. Curzonovy linie z r. 1920. Tím se jeho teritorium posunulo významně na západ, byť na úkor Polska, kterému byla územní ztráty na východě částečně kompenzovány na západě připojením německých území Dolního Slezska a Štětínska. Tyto sovětské plány však byly záhy rozšířeny a jejich cílem se stala dominance

ve střední a východní a jihovýchodní Evropě (Polsko, Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko, Československo a Jugoslávie, které se ovšem podařilo ze sovětského vlivu vymanit stejně jako např. Finsku v Evropě severní). Kromě Evropy, v níž v prvních poválečných měsících a letech se neopominutelný podíl SSSR na porážce německého nacismu odrážel ve výrazném vzestupu národních levicových – zejména pak komunistických – stran, je nutné připomenout i teritoriální zájmy Sovětského svazu v oblasti úžin Bospor a Dardanely (což prohlubovalo spory s Tureckem), podporu komunistů v občanské válce v Řecku a v neposlední řadě snahu proniknout do severního Íránu s ropnými nalezišti (opět zde nacházím dlouhodobé kořeny sporů, které se dodnes odrážejí v komplikované etnické situaci na pomezí současné postsovětské Azerbajdžánské republiky a severoíránských provincií Východní a Západní Azerbajdžán).⁶

O návratu Stalinova Sovětského svazu ke snahám o utužení domácího totalitního systému a rozšiřování zahraniční sféry vlivu jasně hovoří i obsah jeho předvolebního projevu z 9. února 1946 signalizoval návrat k mentalitě 30. let 20. století. Jde tedy o návrat k předválečné mentalitě, kdy Sovětský svaz vnímal zbytek světa jako permanentní zdroj ohrožení, a proto sovětský vůdce mimo jiné upozornil na opětovnou nutnost rozvíjet těžký průmysl, aby země byla připravena - cit.: „*Pokud jde o dlouhodobé plány, má naše strana v úmyslu zajistit další mohutný rozmach naší národní ekonomiky, který nám umožní zvednout náš průmysl na úroveň, řekněme, třikrát vyšší než v předválečném průmyslu. Musíme se postarat o to, aby naše odvětví dokázala ročně vyprodukovat až 50 000 000 tun surového železa, až 60 000 000 tun oceli, až 500 000 000 tun uhlí a až 60 000 000 tun ropy. Pouze když se nám to podaří, můžeme si být jisti, že naše vlast bude pojištěna proti všem nepředvídaným událostem. Bude to možná vyžadovat další tři pětileté plány, pokud ne více. Ale to se dá udělat a my to musíme udělat.*“⁷

Analýza situace vypracovaná Georgem F. Kennanem, tehdejším šéfem americké diplomatické mise v Moskvě, pak vedla k doporučení, aby USA znesnadňovaly Moskvě prosazovat svou imperiální politiku. Toto doporučení se zanedlouho stalo východiskem pro novou americkou strategickou koncepci zahraniční politiky známou jakou Trumanova doktrína zadržování komunismu, za jejíž jádro považujeme zejména Marshallův plán.⁸

⁶ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*. Praha: Triton, 2003, s. 12.

⁷ *Speech Delivered by Stalin at a Meeting of Voters of the Stalin Electoral District*, Moscow, February 09, 1946.. From the Pamphlet Collection, J. Stalin, *Speeches Delivered at Meetings of Voters of the Stalin Electoral District*, Moscow, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1950, Pp. 19-44. [on-line]. [cit. 2020-10-15]. Dostupné z:

<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116179.pdf?v=a831b5c6a9ff133d9da25b37c013d691>

⁸ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 17.

Kromě rozvoje ekonomiky, kdy zaměření na těžký průmysl jednoznačně souvisí s podporou zbrojní výroby (i když samozřejmě akceptujeme nutnost produkce mírových komodit těžkého průmyslu pro obnovu válkou zničených regionů), se lze již v těsně poválečném období setkat se zjevnou podporou prosovětských politických, vlasteneckých či národních hnutí nejen v zemích sovětské mocenské sféry, ale především v západní Evropě či některých regionech východní Asie (Čína, Korea). Zde se navíc od konce 40. let zaznamenává prosazování stalinských rituálů – např. s rozsáhlými čistkami ve špičkách místních komunistických stran, což v jejich řadách vyvolávalo atmosféru strachu z jakékoliv úchytky od stanovené linie myšlení (procesy završené popravami můžeme doložit v Maďarsku – László Rajk, v Albánii – Koca Dodže, v Bulharsku – Trajčo Kostov, v Československu – Rudolf Slánský). Uvěznění velkého počtu osob na základě obvinění z tzv. třídního nepřátelství pak prosovětským režimům zajišťovalo otrockou pracovní sílu pro výstavbu významných projektů.⁹

V případě západních států, kam nebylo možné vnést podobné praktiky, moskevské vedení velmi pečlivě sledovalo a hodnotilo aktivity západoevropských komunistických stran. Když v květnu 1947 francouzská komunistická strana hlasovala o nedůvěře vládě premiéra Paula Ramadiera, vedlo to k ukončení mandátu komunistického zástupce z vládního kabinetu. Tento krok vyvolal velmi ostrou výtku Andreje Ždanova, jenž řídil vztahy sovětských komunistů k zahraničním komunistickým stranám. Francouzům vytkl, že tento krok učinili bez vědomí Moskvy, čímž vzbuzují obavy v myslích „sovětských pracujících“.¹⁰

Zřetelným dokladem studené války se pak stala německá otázka, jejíž výsledek v podobě dvou německých států provázel další desetiletí dějin studené války. Mimo Evropu můžeme analogický proces sledovat na území Vietnamu či dodnes rozdělené Koreje.¹¹

Předchozí výklad naznačil, že mocenské snahy Sovětského svazu a jeho úsilí o další expanzi musely logicky vést k reakci dalších zemí bývalé spojenecké koalice, zejména pak Spojených států. Ostatně právě tam při svém projevu bývalý britský premiér W. Churchill obvinil SSR z totalitních praktik a vměšování do vnitřních záležitostí mnoha států – a také zde pronesl metaforu, z níž vyšel termín pevně spjatý s dějinami studené války – tedy příměr o železné oponě. Tento proces zadržet šíření komunismu se postupně odrazil ve formování vojensko-politické atlantické koalice. Západoevropské státy si totiž uvědomovaly svou vojenskou slabost vůči sovětské hrozbě, významným signálem se stal i zánik demokratického

⁹ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 30.

¹⁰ Gaddis, John Lewis. *We now know - Rethinking Cold War History*. Oxford: Clarendon Press, s. 41.

¹¹ Tamtéž, s. 48.

režimu v Československu či silící Stalinův tlak na Finsko. Obavy o bezpečnost Evropy pak vedly k podpisu Bruselské smlouvy (Smlouvě o hospodářské, sociální a kulturní spolupráci a kolektivní sebeobraně) v březnu 1948. Poté, co Senát USA proklamoval rozchod s dosavadní politikou izolacionismu, již bylo možné zahájit jednání, jejichž výsledkem byl vznik Atlantické koalice (NATO) na jaře 1949. Nedokáží přesně určit, zda vznik zmíněné koalice zásadně urychlil přípravy na pokusném výbuchu první sovětské atomové bomby na podzim 1949, ovšem za jednoznačný doklad soupeření považují aktivity sovětské špionáže, která získávala důležité informace o amerických konstrukčních detailech této zbraně.¹²

Je tedy zřejmé, že svět vstoupil již krátce po 2. světové válce do období dlouhodobé konfrontace, která mohla velmi rychle eskalovat do velkého světového konfliktu, v němž by použití čím dál tím výkonnějšího a rozsáhlejšího atomového arzenálu mohlo vést k vyhlazení života na naší planetě.

Stav trvalého napětí nezeslábl ani po podpisu Pařížských dohod v říjnu 1955, kdy byla řešena nejen složitá otázka mezinárodního postavení Německé spolkové republiky (podtrhuji, že k plánovanému podpisu mírové smlouvy s poraženým Německem v r. 1947 v Paříži již nedošlo), ale i problematika evropského obranného společenství.¹³

Protokol o přijetí SRN do NATO, které se stalo realitou 9. května 1955, znamenal nejen změnu dosavadních okupačních armád na vojska spojenecká, ale také se odrazil ve velmi ostré reakci prosovětských režimů, které velmi agresivně interpretovaly datum 9. května. Pro střední a východní Evropu bylo totiž uvedené datum koncem 2. světové války (bez ohledu na dataci podpisu německé kapitulace 8. května 1945) a vstup NSR do NATO v tento den byl prezentován jako remilitarizace stále žijícího německého nacismu. Pochopitelně v rétorice prosovětských komunistů bylo zcela opominuto, že Německu byla zakázána výroba zbraní hromadného ničení, vlastnictví raket dlouhého doletu, strategických bombardérů a velkých vojenských lodí. Naopak v komunistických médiích bylo ostře kritizováno, že SRN byla účastníky dohod uznána za jediného legitimního reprezentanta německého lidu (viz tzv. Hallsteinova doktrína právní neexistence NDR).¹⁴

Vstup NSR do NATO byl prezentován jako hlavní důvod ke vzniku Varšavské smlouvy, vojenského uskupení států ze sféry sovětského vlivu, dne 14. května 1955. Dosavadní

¹² Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 92.

¹³ Tamtéž, s. 42.

¹⁴ *Interview des Ministerialdirektors, Professor Dr. Wilhelm G. Grewe mit dem Chefredakteur des Nordwestdeutschen Rundfunk, Hans Wendt ["Hallstein-Doktrin"]*, 11. Dezember 1955. [on-line]. [cit. 2020-12-15]. Dostupné z: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0019_hal&object=translation

dvoustranné vojenské dohody jednotlivých zemí této sféry byly přeměněny do systému s jednotným velením, doktrínou, strategií a pochopitelně i co nejvíce unifikovanou výzbrojí a výcvikem.¹⁵ Nejen tyto aspekty naznačovaly, že Varšavská smlouva přes proklamovaný obranný charakter plánuje masivní vojenské útoky za použití velkého množství tanků a jaderných zbraní severně směrem do států Beneluxu, jižně pak do Bavorska a k řece Rýn. Na jižní směr měla být nasazena i tehdejší československá armáda, u které se sice předpokládaly zcela fatální ztráty, ale jež měla otevřít cestu sovětským jednotkám. Hromadné použití jaderných zbraní by pravděpodobně vyhladilo většinu obyvatelstva střední Evropy.¹⁶

V následujících třech dekadách se studená válka několikrát přiblížila válce horké. Zde mám na mysli nejen konflikty jako např. občanskou válku v Číně, která skončila vítězstvím zdejší Mao Ce-tungovy komunistické strany (a dodnes živým napětím mezi současnou Čínskou lidovou republikou na kontinentu a Čínskou republikou na Tchaj-wanu, kam se po své porážce stáhly síly věrné původní vládě), válku v Koreji (která de iure dodnes neskončila, neboť mezi oběma korejskými státy dodnes panuje pouze vratký stav příměří podepsaného roku 1953 v Pchanmundžonu)¹⁷, druhou berlínskou krizi r. 1961¹⁸ a zejména pak krizi karibskou r. 1962.¹⁹ Nelze vynechat ani konflikty na Blízkém východě či v Indočíně. Riziko horké války bylo zesíleno i pokrokem v oblasti kosmických technologií – SSSR i USA dokázaly koncem 50. a počátkem 60. let vstoupit nejen do vesmíru, ale také svými raketami s jadernými hlavicemi bombardovat téměř libovolné místo na Zemi.²⁰

Kromě přímé vojenské konfrontace využívalo sovětské vedení v hojné míře možnosti ideologického působení. Propagace sovětského zřízení jako nejlepší varianty pro svět byla důležitou aktivitou sovětské zahraniční politiky. Důležitou roli v této propagaci vedle oficiálních sovětských institucí sehrály nejen evropské komunistické strany, ale i mnohé levicové a prosovětské organizace, jejichž činnost byla nějakou skrytou cestou financována Sovětským svazem.²¹ Vzhledem k významu sdělovacích prostředků musíme připomenout i

¹⁵ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 91.

¹⁶ Tamtéž, s. 92.

¹⁷ Gaddis, John Lewis. *We now know...*, s. 81.

¹⁸ Tamtéž, s. 142.

¹⁹ Tamtéž, s. 279.

²⁰ Tamtéž, s. 103.

²¹ *Vypiska iz protokola No. 11 § 7c sekretariata CK 8. 6. 1976 – Ob uveličeniji razmera finansovoj pomošči obščestvam družby s Sovetskim sojuzom v skandinavskich stranach.* [on-line]. [cit. 2020-12-16]. Dostupné na: <https://bukovskyoldarchive.files.wordpress.com/2015/07/8-jun-76-2-pp-st-11-7.pdf>

skutečnost, že řada západních novinářů byla ze SSSR finančně podporována. Jsou doloženy případy, kdy novinář byl z takové spolupráce usvědčen a následně odsouzen.²²

1.2 Atmosféra mezinárodních vztahů 60. let 20. století

Permanentní stav strachu z možného horkého konfliktu tedy pokračoval i v letech šedesátých. Ponechávám stranou úvahy o tom, nakolik zmíněný strach vyhovoval představitelům radikálních řešení mezinárodní situace v armádách obou stran, nakolik byl příznivě vnímán výrobcí vojenské techniky, ale spíše se snažím zdůraznit, jak posiloval stav vzájemné nedůvěry. Obyvatelé zemí ve sféře sovětského vlivu měli minimální možnost ověřovat si informace, jež jim byly předkládány místními sdělovacími prostředky. Pokud nepočítám nesnadný poslech některých zahraničních rozhlasových stanic, které nabízely i vysílací čas v českém jazyce (Rádio Svobodná Evropa-Rádio Svoboda, Hlas Ameriky, rádio Deutsche Welle apod.), pak další zdroje nezávislých informací byly již prakticky nedostupné. Tento stav hluboké nedůvěry, který byl dlouhodobě indoktrinován místním obyvatelům, nepochybně vyhovoval politickým vůdcům sovětským i místních režimů prosovětských. Pro pochopení tohoto stavu je potřebné připomenout, že u řady změn, které nastaly v SSSR po Stalinově smrti, nebyly vlastně známy všechny souvislosti. Zde mám na mysli např. to, že v roce 1956 na XX. sjezdu sovětských komunistů sice Nikita Chruščov, tehdejší představitel strany i státu, vystoupil s kritikou Stalina jako původce mnohých nezákonností, ale nemohu opomenout skutečnost, že obsah tohoto referátu předneseného na úplném závěru sjezdu byl utajován a v žádném případě nebyl kritikou režimu, který Stalinovi všechny nezákonnosti umožnil.²³ Navíc – ani Chruščov sám se nakonec nevyhnul tomu, že konzervativním křídlem sovětských komunistů neostalinistů byl v roce 1964 sesazen a nahrazen Leonidem Brežněvem, jenž stál v čele SSSR až do své smrti v roce 1982.²⁴

Brežněv si velmi dobře uvědomoval, jak je důležité umění manévrovat mezi různými mocenskými křídly v čele Sovětského svazu, jak si udržovat potřebná spojení v rámci nejvyššího vedení země. Toto umění mu pomohlo udržet se ve své funkci tak dlouho – původně jeho volba byla totiž chápána jako přechodné řešení, které mělo pomoci překonat určitý domácí i mezinárodní neklid, který se po Chruščovovu odvolání očekával. Své postoje prokázal např. v případě československého vývoje na konci roku 1967 a v průběhu roku následujícího, kdy

²² *Podvrhy, dezinformace a vlivové operace SSSR v dokumentech USA*. [on-line]. [edit. 2019-12-16]. [cit. 2021-01-05]. Dostupné na: <https://www.minulost.cz/cs/podvrhy-dezinformace-vlivove-operace-sssr-v-dokumentech-usa>

²³ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 97.

²⁴ Tamtéž, s. 177.

politicky odůvodnil nutnost vojenské intervence v srpnu 1968. Tím upevnil sféru sovětského vlivu, jejíž existenci se ani Američané, ani západoevropské vlády rozhodli nezpochybňovat.²⁵

1.3 Počátky sovětské stagnace v 70. letech 20. století

Přesto si ovšem nemohu nepovšimnout, že od počátku 70. let minulého století se začíná zvolna projevovat stagnace sovětského režimu. Koncepce socialistické ekonomiky založená na centrálně stanovených cílech s pětiletými etapami nepřinášela požadované výsledky.²⁶ V podstatě nulová motivace pracovníků ve státním průmyslovém i zemědělském sektoru vedla k zásadně nižší efektivitě práce v porovnání se srovnatelnými podniky v USA či západní Evropě. Firmy v zemích střední a východní Evropy sice dokázaly produkovat určité druhy zboží, které ovšem nedokázalo uspokojit ani kvalitativní požadavky západních, ani kvantitativní potřeby domácích zákazníků. Předpokládám tedy, že tento vývoj se mohl stát rizikem i pro vojenský sektor států v sovětské sféře vlivu, a proto musel začít pozvolný přechod k etapě uvolnění. Sovětský svaz byl stále vnímán jako země s obrovskou vojenskou silou, kterou bylo nutné i přes jistou technologickou a zásobovací zaostalost nutné respektovat. Nedokáží úplně přesně určit, nakolik si tyto obtíže připouštělo samo sovětské vedení, ale rozhodně začala být pro jeho zahraniční politiku od počátku 70. let 20. století zřejmá snaha o potvrzení územních změn v Evropě po 2. světové válce. Uznání existujícího status quo by snížilo riziko přímého vojenského střetu mezi USA a SSSR, což ovšem nebránilo zasahování do lokálních konfliktů. Současně byly tyto místní války pod jistou kontrolou obou supervelmocí, což dávalo naději na relativně stabilizovanou mezinárodní situaci.²⁷

Proto si sovětský vůdce Brežněv upevňoval svou domácí pozici ve vedení země a následně podepsal v květnu 1972 s americkým prezidentem R. Nixonem smlouvy, které omezovaly počty strategických útočných zbraní (SALT 1). Spojené státy byly na počátku 70. let silně paralyzovány výsledky války ve Vietnamu, a také proto k této smlouvě poměrně ochotně přistoupily.²⁸

Zřejmě posledním velkým úspěchem Brežněvova režimu byl podpis Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Helsinkách r. 1975. I když měli sovětské diplomaty výhrady k zásadám o dodržování lidských práv a svobodné výměně informací, dohodu Brežněv

²⁵ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 181.

²⁶ English, Robert D. *Russia and the idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*. New York: Columbia University Press, 2000, s. 3.

²⁷ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 189.

²⁸ Tamtéž, s. 191.

podepsal, jelikož si udržel svou koncepci nedotknutelnosti evropských hranic – tedy především sféry svého vlivu.²⁹

Druhá polovina 70. let se již nesla ve znamení skrývaných hospodářských potíží Sovětského svazu – technologické zaostávání se již nedařilo překonat, ekonomika západní světa se vyrovnala s důsledky ropného šoku, takže se snížila šance získávat západní měny za vývoz sovětské ropy. V roce 1976 sovětské vedení nechalo na území svých satelitů rozmístit nové útočné rakety SS-20 a v roce 1979 se rozhodlo zasáhnout do vnitřní situace v Afghánistánu.³⁰

Nejednalo se ovšem o jedinou sovětskou zahraniční aktivitu – další zemí, kde se SSSR angažoval, byla např. africká Angola. Nejviditelnější podporou zde byl sice kubánský vojenský kontingent, ale bez sovětského souhlasu a ekonomické podpory by se Kubánci na straně levicového vládnoucího Lidového hnutí za osvobození Angoly (MPLA) objevit nemohli.³¹

Američané zpočátku reagovali dost pomalu, jelikož se domnívali, že napjatou situaci by mohla řešit další dohoda o strategických zbraních – SALT 2. Teprve tlak vlády NSR přiměl USA k návrhu zavést do výzbroje tzv. neutronové zbraně, které likvidovaly primárně živou sílu protivníka, aniž by současně způsobily katastrofální devastaci hmotného a přírodního prostředí. Z vojenského hlediska krok asi pochopitelný vedl k nečekaně silnému odporu západoevropské veřejnosti – nabízí se otázka nikoliv jestli, ale nakolik byly tyto aktivity podporovány Moskvou – a nakonec Američané přistoupili k novému řešení: zahájili odvetné rozmísťování raketových zbraní (rakety Tomahawk a Pershing 2), které byly schopné i přes Atlantik zasáhnout cíle ve střední Evropě. Ve stejném roce, kdy sovětské vojenské vedení provedlo invazi do Afghánistánu, začalo nové kolo zbrojních závodů. Navíc, což téměř určitě mělo pro další vývoj významný vliv, se v lednu 1981 se prezidentem USA stal Ronald Reagan, který se rozhodl reagovat na sovětský pokus ovlivnit vývoj v Afghánistánu nebo změnit poměr sil v Evropě, a to zahájením kvantitativně vyššího kola zbrojního soupeření – totiž programem „hvězdných válek“, na nějž SSSR již nedokázal technologicky adekvátně reagovat. I když veřejné mínění v západní Evropě (nepochybně intenzivně podporované promoskevskými iniciativami) nové vojenské koncepce odmítalo, muselo sovětské vedení hledat raději cestu k diplomatickému řešení. Svou roli v uvedeném vývoji sehrála i skutečnost, že nejvýznamnější představitelé SSSR začali v této době vzhledem ke svému vysokému průměrnému věku a řadě dlouhodobých zdravotních potíží poměrně často umírat.³²

²⁹ Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 188.

³⁰ Tamtéž, s. 193.

³¹ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 2.

³² Nálevka, Vladimír. *Studená válka*, s. 213.

1.4 Základní rysy systému sovětské moci

Po nedlouhém intermezzu vlády Jurije Andropova a Konstantina Černěnka, sovětských představitelů nastoupivších po smrti L. Brežněva, kteří zemřeli velmi brzy po svém zvolení do čela SSSR, byl do nejvyšší stranické pozice (která současně znamenala funkci představitele státu) uveden Michail Gorbačov.

Dříve, než začnu sledovat vývoj situace v SSSR po Gorbačovově nástupu, považuji za přínosné osvětlit, jak vlastně fungovalo tehdejší vedení Sovětského svazu. Nejprve chci připomenout, že Sovětský svaz (stejně jako jeho satelity) měl ústavně uzákoněný princip tzv. vedoucí úlohy komunistické strany – tedy zásadu vlády jedné strany (pokud v některých státech sovětské sféry vlivu působily i další strany, byla jejich role naprosto druhořadá). Proto vnímám stranickou linii řízení země za důležitější než linii státní, která se odvíjela od instituce s názvem Nejvyšší sovět SSSR.

Oficiálně vrcholným stranickým orgánem byly pravidelné sjezdy komunistické strany, během nichž byly přijímány důležité dokumenty, jimiž se země měla řídit v dalším – zpravidla pětiletém – období. Tyto dokumenty se zaměřovaly především na ekonomickou stránku života společnosti, přičemž téměř vždy direktivně určovaly očekávané cíle. Vzhledem k preferenci vojenské síly země si primárně všimaly těžkého průmyslu. Spotřební průmysl byl vždy i přes halasně zdůrazňované téma zvyšující se životní úroveň až na druhém místě. Delegovaní účastníci sjezdu zpravidla jednohlasně s předkládanými dokumenty souhlasili, popř. volili ústřední výbor strany, orgán, který měl zemi řídit v mezisjezdovém období. Charakteru totalitní společnosti odpovídá skutečnost, že se jednalo pouze o souhlas s předloženou kandidátní listinou, její personální složení nebylo předmětem diskuse účastníků sjezdu.

Zcela zásadní roli při řízení země sehrávalo tzv. politické byro. Jednalo se nejužší vedení strany (a tím pádem i státu).³³ Tento orgán se v SSSR skládal ze zhruba 25 osob a přijímal nejdůležitější politická rozhodnutí, která byla poté předána k formální kontrole ústřednímu výboru strany. Mnozí pováleční členové politbyra své mladí prožili v letech sovětské občanské války, do nejvyšších mocenských pozic pronikli ve Stalinově éře a setrvali ve svých funkcích zpravidla až do své smrti. Např. Stalinův maršál K. Vorošilov byl členem tohoto orgánu 34,5 roku. Politbyro mimo jiné rozhodovalo o tom, kdy se sejde ústřední výbor strany, jehož členy byli tito muži (nepodařilo se mi dohledat, že by do politbyra byla vybrána i nějaká žena) pochopitelně také. Kromě toho zastávali funkce ministrů důležitých rezortů (typicky ministr obrany, ministr zahraničních věcí, velení armády apod.) Politbyro tedy drželo ve svých rukou

³³ Žaloudek, Karel. *Encyklopedie politiky*. 3., přeprac. a aktualiz. vyd. Praha: Libri, 2004, s. 347.

skutečnou politickou moc. Udržet se v určité významné funkci tedy znamenalo udržet si spojení s důležitými osobnostmi tohoto orgánu.³⁴

Je důležité si tuto skutečnost připomenout, protože oficiálně v čele Sovětského svazu stála instituce s názvem Nejvyšší sovět SSSR (popř. Nejvyšší rada SSSR). Jednalo se o dvoukomorový parlament, který měl právo zákonodárné. Ovšem – jeho činnost byla závislá na potřebách již zmíněného politbyra.

Pokud se tedy Michail Gorbačov měl stát představitelem strany a státu, musel být členem tohoto politbyra. Do něj byl zvolen jako kandidát v roce 1979 a řádným členem se stal o rok později. Toto členství mu poskytlo významné výhody – především pak více možností cestovat do zahraničí, kde se mohl seznámit s reálnou situací. Jelikož se narodil výrazně později než ostatní členové politbyra (*1931), v zásadě u něj předpokládám ochotu hledat méně konzervativní řešení situace, v níž se Sovětský svaz na počátku 80. let ocitl. Kladu si otázku, zda ho mohu vnímat jako jedno z „dětí XX. sjezdu KSSS“, tedy sovětských reformních myslitelů, kteří začali hovořit o potřebě změn? Jeho biografie dostupná na stránkách tzv. Gorbačovova institutu hodnotí počátek této jeho životní a politické kariéry takto – cit.: „*Michail Gorbačov se velmi brzy ukázal jako odpovědná, efektivní a zásadová politická osobnost.*“³⁵ Sám Gorbačov ovšem poznamenal, že stát se členem politbyra ještě neznamenalo, že by získal skutečnou moc. Přestože se stal členem nejvyšší oligarchie, stále zde existoval neproniknutelný kruh „vnitřních oligarchů“, který v žádném případě nezahrnoval všechny členy politbyra. Gorbačov o tom ostatně řekl: „Podařilo se mi do toho vnitřního kruhu okolo Andropova jen nahlédnout.“³⁶

³⁴ English, Robert D. *Russia and the ...*, s. 18.

³⁵ *Biography*. The Gorbachev Foundation. [on-line]. [edit. 2010]. [cit. 2021-01-18]. Dostupné na: <https://www.gorby.ru/en/gorbachev/biography/>

³⁶ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*. Oxford: Oxford University Press, 1996, s. 55.

2 Michail Gorbačov a poslední roky Sovětského svazu

V této kapitole se již budu plně věnovat aktivitám M. Gorbačova, který usiloval o nalezení vhodné reformní cesty, již by zastavil neklamný úpadek sovětské společnosti a otevřel cestu k novému vzestupu.

Rozbor dobové situace bude vycházet z popisu společenského klimatu koncem 70. let. Své místo naleznou i pasáže, které usilují o osvětlení sovětské politické i každodenní reality v době, kdy Gorbačov vstupuje do nejvyšší politiky. Komplikované mocenské vztahy mezi jednotlivými členy nejvyššího sovětského vedení, neodmyslitelný vliv armádních složek, tradiční role tajné policie, ale i starosti a potíže, které doprovázely život řadových občanů, usilují o vytvoření dostatečně osvětlujícího popisu dobové situace.

V další části této kapitoly budu sledovat Gorbačovovy kroky v čele SSSR a pokusím se přiblížit, s jakou odezvou se setkávaly v Sovětském svazu i v zahraničí. Interpretací těchto informací chci dospět k odpovědi na mnohé otázky, zejména pak na tu zcela zásadní – nakolik byl zánik Sovětského svazu na počátku 90. let 20. století (ne)chtěným výsledkem celospolečenského pohybu, jehož počátek je s aktivitami M. Gorbačova neoddiskutovatelně spojen.

2.1 Sovětský svaz v první polovině 80. let 20. století

V předchozí části této práce jsem usiloval o přiblížení principů, na jejichž základě se po celých 50 let od konce 2. světové války utvářel bipolární svět, principů, z nichž vycházela domácí sovětská politika, ekonomika, kultura – tedy celá sovětská společnost. Připočteme-li k těmto 50 rokům předchozí tři desetiletí sovětské moci, je zřejmé, že dosáhnout jakékoliv zásadní a současně přiměřeně rychlé změny v libovolné sféře sovětského společenského života byl mimořádně náročný úkol, jehož splnění vyžadovalo podle mého mínění spíše několik desetiletí. Navíc – i přes projevy ekonomického zaostávání Sovětského svazu svět nečekal, že by k podobným změnám v SSSR mohlo dojít. Totalitní stát disponoval stále značným potenciálem represivních prostředků, jejichž existence zajišťovala i nadále kontrolu života prakticky celé společnosti. Vždyť v čele SSSR stála až do roku 1985 garnitura, která nějakým způsobem zůstávala spjata se Stalinem, ať už s ním měla osobně nejrůznější zkušenosti. Za ještě důležitější pro pochopení atmosféry sovětského systému považuji to, že nejen ti, jejichž vzestup, ale i mocenský ústup či pád byl spojen s následným obdobím N. Chruščova, zůstávali

pod vlivem totalitní ideologie. Vyrůstali, žili a rozhodovali v důkladně ideologizovaném systému.³⁷

Jedním ze základních znaků tohoto režimu byla snaha utajovat většinu informací nejen před zahraničím, ale i před domácím obyvatelstvem – a velmi často i mezi předáky režimu. Když se v roce 1973 stali členy politbyra Andropov, Gromyko a Ustinov – tři muži, kteří vytvořili mimořádně mocný triumvirát – tak usilovali mimo jiné o to, aby nedocházelo k žádným změnám v oblasti informovanosti veřejnosti. Toto utajování se týkalo např. zdravotního stavu Leonida Brežněva. Věk a nezdravý životní styl se odrazil v jeho rychlém zhoršování. Z diskuse nejvyššího politbyra vzešlo doporučení, že bylo škodlivé rozšířit úzký okruh lidí, kteří věděli o Brežněvových zdravotních problémech.³⁸

K základním principům i nadále patřily následující myšlenky: svět se nenávratně rozdělil na dva nesmiřitelné tábory; západní kapitalismus má vrozené nepřátelství vůči sovětské společnosti; zásady sovětského systému povedou ke konečnému triumfu nad kapitalistickým Západem (komunismus je předurčen k záchraně světa). Ve výsledku tedy sovětské společnosti byla zcela vlastní identita podobná čemusi, co lze pojmenovat jako nepřátelský izolacionismus. Pokud studujeme ruské dějiny v hlubších souvislostech, zpravidla nám neunikne, že různé podoby xenofobie mají své kořeny již v předrevolučním Rusku (vždyť vezměme v úvahu např. ruské pojmy z 19. století: narodnici a zapadnici).³⁹

Taková atmosféra permanentního napětí pak přinášela i tragédie, jakou se v září 1983 stalo sestřelení korejského civilního dopravního letounu Boeing 747. Sovětská protivzdušná obrana pod časovým i myšlenkovým tlakem vyhodnotila tento let jako špionážní a letoun s 269 osobami na palubě sestřelila.⁴⁰ Až v říjnu 1992 ruský prezident Boris Jeľcin povolil zveřejnění utajovaných dokumentů, které prokázaly, že po havárii sovětští předáci rychle zjistili, že dopravní letadlo nebyl špionážním strojem, a pokusili se zakrýt své chyby.⁴¹ V následujícím roce (1993) Rusové odtajnilí informaci, že mají ve svých rukou záznamy z tzv. „černých skříněk“, a tak mohly být 10 let po tragédii zveřejněny přepisy pilotní komunikace jak v pilotní kabině japonského dopravního letadla, tak i mezi sovětskými piloty a jejich naváděcím centrem.⁴²

³⁷ English, Robert D. *Russia and the ...*, s. 9.

³⁸ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 54.

³⁹ English, Robert D. *Russia and the ...*, s. 18.

⁴⁰ Tamtéž, s. 161.

⁴¹ *Politburo Hid That KAL 007 Was Not Spying*. On the Paper Trail of Cold War Secrets. [on-line]. [edit. 1996-08-19]. [cit. 2021-01-18]. Dostupné na: <https://www.csmonitor.com/1996/0819/081996.intl.intl.7.html>

⁴² *Korean Air Lines Flight 007 transcripts*. [on-line]. [cit. 2021-01-18]. Dostupné na: https://en.wikisource.org/wiki/Korean_Air_Lines_Flight_007_transcripts

Jurij Andropov, sovětský představitel po Brežněvově smrti, byl kromě tohoto případu postaven před další komplikace v mezinárodních vztazích – ať už zmíněné vyhlášení Reaganovy strategie „hvězdných válek“ nebo americkou invazi do Grenady.⁴³ Současně se v sovětském vojensko-průmyslovém komplexu začátkem 80. let objevily příznaky dalších potíží – v rozvinutých zemí Západu začala počítačová revoluce, ale sovětská ekonomika zůstala na úrovni průmyslové etapy, neboť priority ve vývoji zde byly dány strojírenství, energetice či metalurgii. Sovětské podniky vojensko-průmyslového komplexu se ocitly v situaci, že neuměly vyvinout adekvátní tzv. „chytré zbraně. Zbraně se v SSSR vyrábělo hodně, ale s výjimkou některých typů letadel a raket se již jednalo o zastaralé technologie, které se mohly uplatnit v exportu snad už jen do rozvojových zemí.⁴⁴

Skutečnost, že SSSR již potřeboval realizovat některé reformy, aby udržel krok zejména se světovým ekonomickým vývojem, byla velmi pravděpodobně řadě sovětských předáků zřejmá, ale zásadním problémem bylo akceptování potřebných změn právě nejužším vedením země. Z čeho plynuly jejich obavy? Domnívám se, že v politbyru panoval strach z toho, že by i drobné reformy mohly vést k nežádoucím změnám. Současně svou roli hrály i obavy, jak a kým bude převzata moc po Brežněvově smrti, a proto podle všeho Andropov hledal především cestu, jak si zajistit, aby byl informován o případné smrti L. Brežněva jako první a aby se tato informace nedostala tak rychle např. k Vitaliji Fedorčukovi, šéfovi KGB. Ačkoliv Fedorčuk byl Andropovovým nástupcem, jeho jmenování nebylo pro Andropovova příznivé, a proto si nový generální tajemník vztahy s KGB záhy pojistil jmenováním svého dřívějšího zástupce Viktora Čebrikova do uvedené funkce. Ruské webové stránky věnované nositelům vyznamenání Řád socialistické práce bez bližších detailů zmiňují Čebrikovovu aktivní roli při volbě M. Gorbačeva do nejvyšší funkce.⁴⁵ Stejně tak nedokáží na základě dostupných informací třeba v plné míře posoudit, nakolik důležité byly pro reformátory důležité kontakty s hlavním kremelským lékařem Jevgenijem Chazovem, který měl přístup ke všem zdravotnickým informacím sovětského vedení a mohl zprávu o Brežněvově smrti předat dál.⁴⁶

Nejvyšší sovětské vedení si tedy kladlo otázku, jak nezbytné změny uskutečnit, aniž by se dotkly podstaty režimu? Jedinou cestou zřejmě v takovém případě mohly být transformace vhodně řízené těmi, kdo režim řídí, nikoli však aktivitou širší společnosti. I když Gorbačov

⁴³ English, Robert D. *Russia and the ...*, s. 175.

⁴⁴ JELISEJEVA, Natalja. Uskorenije i perestrojka. 1986-1989 gody. In: BEZBORODOV, Alexandr, Natalja JELISEJEVA a Vladimír ŠESTAKOV. *Perestrojka i krach SSSR. 1985-1993*. Sankt-Petěrburg: Norma, 2010, s. 56-99. ISBN 978-5-87857-162-3, s. 62.

⁴⁵ Čebrikov, Viktor Michajlovič. [on-line]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=10593

⁴⁶ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 62.

po svém vstupu do politbyra nemohl ovlivnit zásadní rozhodnutí, svým souhlasem se na nich podílel: v literatuře k takovým rozhodnutím je řazena nejen vojenská intervence v Afghánistánu, která byla výsledkem rozhodnutí již zmíněného triumvirátu Ustinov–Gromyko–Andropov, ale třeba i rozhodnutí politbyra poslat na nucený pobyt akademika Sacharova, mezinárodně respektovaného fyzika a jednoho z tvůrců sovětských vodíkových jaderných bomb (její první test v SSSR proběhl na polygonu Semipalatinsk v létě 1953⁴⁷, Američané test provedli o necelý rok později⁴⁸) a později významného disidenta do města Gorkij (Nižnij Novgorod), který proti zásahu v Afghánistánu veřejně protestoval.⁴⁹

2.2 Andropov a Černěnko - napětí mezi reformním a konzervativním křídlem

V roce 1983 byl do čela Sovětského svazu zvolen dosavadní šéf státní bezpečnosti Jurij Andropov, jehož životní osudy opět ukazují důležitost dobrých vztahů s politickými špičkami (ačkoliv byl velmi výrazně spjat s Chruščovem, nakonec se sblížil s Brežněvem, jemuž se stal spojencem). Měl v úmyslu provést některé reformy, od nichž se očekával nový hospodářský růst a zvýšení produktivity práce. Pozornost věnoval boji s korupcí a zneužívání postavení uvnitř stranické nomenklatury. Kromě toho se snažil, aby se do vedoucích funkcí dostali mladší stranické osobnosti, takže okolo sebe soustředil funkcionáře perspektivní, kteří by v dalších letech převzali vedení komunistické strany (z nejznámějších jmen připomeňme právě Gorbačova), nebo takové, jejichž vliv nebylo radno podceňovat (ministra zahraničí A. Gromyka, ministra obrany Ustinova atd.) Neustále však musel soupeřit s konzervativním křídlem, které nemělo v úmyslu opustit zásady Brežněvovy politiky – mimo jiné musel třeba v r. 1981 prosadit v politbyru odmítnutí sovětské vojenské intervence do Polska.⁵⁰

Na druhou stranu – v řadě případů musel Andropov konzervativcům ustoupit – např. když nepřistoupil na návrh jednání o bezjaderné zóně ve střední Evropě, jednalo se právě o takový ústupek. Podle slov sovětského politologa Georgije Arbatova prohlásil, že se kvůli tomuto návrhu nehodlá hádat s ministrem obrany Dmitrijem Ustinovem.⁵¹

Andropovův špatný zdravotní stav přinesl záhy další státní pohřeb a politbyro opět odložilo řešení problémů volbou dalšího starce – Konstantina Černěnka. Bylo o něm známo, že i on má velmi chatrné zdraví, což dávalo konzervativnímu křídlu naději, že se nebude pokoušet

⁴⁷ Gaddis, John Lewis. *We now know...*, s. 223.

⁴⁸ Tamtéž, s. 227.

⁴⁹ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 56.

⁵⁰ DURMAN, Karel. Před pádem: o nostalgii, gilotině a sovětské bezmoci (1980–1985). In: *Historický obzor*, 1995, 6 (1), s. 14.

⁵¹ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 163.

o žádné změny. Jeho nečinnost dávala navíc šanci konzervativcům, že se jim podaří odstranit reformátory a v politickém systému tzv. „státostrany“ si podrží veškerý vliv.⁵²

To však situaci neřešilo, protože problémy Sovětského svazu začaly v první polovině 80. let narůstat nečekanou rychlostí. Vedle ekonomických problémů přicházely i potíže v mezinárodních vztazích. Nepřekvapí, že proti SSSR jako „říši zla“ nadále ostře vystupoval americký prezident R. Reagan či britská premiérka M. Thatcherová, ale mnozí odborníci byli zaskočeni snahou rozvojových zemí odklonit se od dosavadních vztahů se Sovětským svazem. Zdálo se, že je ohrožen aktuální stav mezinárodní stability, jenž byl pracně budován v předchozích letech. I mnozí sovětsští představitelé chápali problémy, s nimiž se jejich země potýkala stále intenzivněji – v Afghánistánu při zasahování do místní situace nepopíratelně překročil SSSR akceptovatelné hranice, což se odrazilo na ztrátě sympatií muslimského světa, politika uvolňování (détente) se zpomalila a naopak razantně rostl ekonomický a technologický tlak ze strany západní Evropy. Pokus o reformu v Polsku byl sice zbrzděn domácí vojenskými silami, tudíž nebylo nutné zde zasahovat obdobně jako v Maďarsku či Československu, ale i tak se jednalo o ohrožení sovětského vlivu.⁵³

Domnívám se, že krizi sovětského režimu prohloubila válka v Afghánistánu, a to mnohem významněji, než se tato skutečnost tradičně vnímá zde ve střední Evropě. Afghánský konflikt se totiž začal odrážet v kritickém pohledu i některých sovětských vojenských osobností. V této době poslal afghánský veterán plukovník Leonid Šersnev politbyru svou analýzu války – cit.: „...nelidské činy sovětských vojáků proti civilistům jsou systematické a rozšířené, projevují se loupežemi... ničením domů... znesvěcením mešit... a nedodržováním zvyků a tradic. Výsledkem je, že jsme zataženi do války s národem, což je beznadějně.“⁵⁴

Ještě jednoznačněji se o této válce vyjádřil podplukovník Vladimír Kovalevskij, učitel na významné sovětské Frunzeově vojenské akademii, který cit.: „na svých přednáškách zašel tak daleko, že porovnával přítomnost našich jednotek v Afghánistánu s aktivitami USA ve Vietnamu.“ Pokud se podobné názory sice řídce, ale přece jen začaly objevovat i v armádě, pak se nelze divit, že v politické správě armády nastal poplach. Když měl být tento důstojník vyloučen nejen ze školy, ale i ze strany, tak dokonce asi 10 % jeho studentů podepsalo petici na podporu svého učitele. Přesto ihned po Andropovově smrti a nástupu Konstantina Černěnka byl Kovalevskij z komunistické strany vyloučen.⁵⁵

⁵² English, Robert D. *Russia and the...*, s. 161.

⁵³ Tamtéž, s. 162.

⁵⁴ Tamtéž, s. 178.

⁵⁵ Tamtéž, s. 178.

Pokud se takto kritické hlasy ozvaly právě v armádě, opoře režimu, pak to vnímám jako doklady rodící se nespokojenosti sovětského obyvatelstva, která se v následujících letech odrazila v podpoře některých Gorbačovových reforem, i když velmi brzy se ukázalo, že ne všechny budou přijímány se všeobecným souhlasem.

Shrnu-li své dosavadní bádání, pak mohu říci, že nedlouhé působení Jurije Andropova v čele SSSR přineslo zásadní výsledek – úvahy o potřebě reforem a také vznik skupiny věkově i názorově mladších reformátorů zaměřených primárně na domácí politickou a ekonomickou situaci. Ovšem pro jednoho z členů této skupiny – Michaila Gorbačova – se domácí i zahraniční politika i její reformování stalo spojenými nádobami.⁵⁶

Proto i Gorbačov začal hledat osobnosti, které byly myšlenkám nutných změn pozitivně nakloněny. Využil své cesty do Kanady, kde na něj udělala dojem technologická úroveň kanadského zemědělství. Snad ještě cennějším výsledkem návštěvy bylo vytvoření úzkého politického vztahu mezi Gorbačovem a Alexandrem Jakovlevem.⁵⁷ Ten měl zkušenosti s prací v médiích, orientoval se v mezinárodní problematice, ovšem jeho kritický postoj k ruskému nacionálnímu šovinismu mu přinesl nepřízeň stranického aparátu, z něhož byl v podstatě vyloučen a jmenován velvyslancem v Kanadě, kde v roce 1983 působil již desátým rokem. Z pohledu sovětského systému šlo vlastně o formu politické a mocenské degradace. Gorbačov při rozhovorech zjistil, že jsou si názorově velmi blízko. Proto po svém návratu prosadil, aby se Jakovlev mohl vrátit. Velmi brzy se stal vedoucím oddělení propagandy KSSS a šéfem důležité sekce Akademie Věd SSSR - Institutu světové ekonomie a mezinárodních vztahů. Gorbačov tedy našel důležitou posilu pro svůj reformátorský tým.⁵⁸

Zaostávání Sovětského svazu v technologickém pokroku se odrazilo i v úkolech sovětských tajných služeb. Stejně jako v případě jaderných vojenských technologií 40. a 50. let začala sovětská rozvědka získávat informace o agrobiologii, agrochemii a zejména pak kybernetice a počítačových technologiích. Zatímco na Západě se např. počítače již stávaly součástí domácností (běžnými již byly osmibitové tzv. osobní počítače), v sovětské sféře bylo velkým problémem nejen jejich hromadné využití, ale i vývoj, konstrukce a hromadná výroba. Proto se právě technologie tohoto typu staly cílem zájmu tzv. průmyslové špionáže.⁵⁹

To vše se odehrávalo v době, kdy byl do čela SSSR zvolen Konstantin Černěnko, jenž sice hovořil o potřebě pokračovat v Andropovově linii, ale ve skutečnosti se vrátil

⁵⁶ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 180.

⁵⁷ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 74.

⁵⁸ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 185.

⁵⁹ Plechanovová, Běla. *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1941-1995*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1997, s. 167.

k neostalinistickému kurzu svého předchůdce L. Brežněva. Ostatně - konzervativní křídlo politbyra v této době diskutovalo, zda umožnit návrat do politbyra Lazaru Kaganoviči, jednomu z posledních starých bolševiků a tvrdému zastánci Stalinových zásad, jemuž v té době bylo již 92 let!⁶⁰

V prosinci 1983 se sešel ÚV KSSS, aby projednal některé nutné personální změny. Andropov byl v tuto dobu již velmi těžce nemocný, tudíž se nemohl zúčastnit, ale s pomocí svých tajemníků připravil projev, který byl rozdán účastníkům zasedání. V závěrečném odstavci vyzval členy ústředního výboru, aby prozkoumali otázku pověření vedením politbyra a sekretariátu Michaila Gorbačova. Podle studijní literatury zde šlo o zjevný pokus prosadit vůči Černěnkovi mladší osobnost, kterou Andropov považoval za svého vhodného nástupce, jenž by ho nahradil. Gorbačov si ale uvědomoval, že v politbyru nemá zatím dostatečnou podporu a že starší členové politbyra mnohem více než celospolečenské zájmy řešili, zda nedojde k ohrožení jejich osobních zájmů a vlivů. Proto se nepokusil o zvrát dosavadní situace.⁶¹

Při studiu literatury se však stává stále více patrným, že popsat jednoduchým způsobem vývoj situace v nejvyšších sovětských mocenských kruzích je téměř vyloučené. Během Černěnkovy vlády bylo na jednu stranu téměř vyloučeno přijmout nějaké zásadní rozhodnutí, na stranu druhou si Černěnkovo přál být vnímán jako pokrokový myslitel. Proto jej bylo důležité přesvědčit o tom, že navrhovaná změna mu bude prospěšná, že bude jako představitel strany považován za iniciátora takových návrhů. Se svým vlivem je totiž mohl v politbyru prosadit.⁶²

2.3 Sovětská společnost všedního dne

V předchozím textu jsem se věnoval především situaci v tzv. „věrchušce“. Tento termín v ruštině označuje členy vládnoucí vrstvy společnosti, především pak nejvyšší stranické a státní osobnosti (často je pro ně také užíváno pojmenování „aparátčící“). Mám-li ovšem vidět dobovou situaci v širším měřítku, pak je nezbytné přiblížit každodenní životní realitu řadového sovětského občana.

V 70. a 80. letech 20. století byly proklamované ideály nové společnosti vnímány už jen jako nezbytné klišé, které bylo opakováno při všech možných příležitostech, aniž by mu ale ještě někdo věřil. Členství v komunistické straně bylo potřebné již jen z kariérních důvodů. Jednou z mála příležitostí, jak se vyšvihnout mezi ty, kteří měli přístup k nedostatkovému zboží a službám, byly funkce ve státní správě. Pro další postup po kariérním žebříčku pak již nehrálo

⁶⁰ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 186.

⁶¹ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 68.

⁶² Tamtéž, s. 72.

roli, že úředník vykazoval minimální aktivitu. Podstatné bylo, že nepůsobil potíže, neprojevoval přílišnou iniciativu, účastnil se požadovaných rituálů (schůze, různé státní manifestace apod.) a tomuto životnímu stylu se navenek ochotně přizpůsobil i se svou rodinou. Většinu času pak věnoval shánění základních životních potřeb a služeb, a pokud si vytvořil potřebné vazby, pak i k obstarávání téměř nedostupného dovoзовého zboží, které se totiž stalo symbolem životního přepychu. Pokud k tomu připočítáme v porovnání s běžnými nízkými průměrnými výdělky poměrně vysoké ceny většiny spotřebního zboží, začíná být jasné, proč k vysněným profesím sovětského člověka patřily především takové, které dávaly naději na pobyt v zahraničí – pracovníci zahraničního obchodu, pracovníci na zahraničních stážích či (což v Rusku často platí i dnes) v těžebních podnicích na sibiřském severu, kde vzhledem k velmi drsným přírodním podmínkám byly vypláceny až trojnásobně vyšší mzdy. Výdělky zahraničí také několikanásobně převyšovaly domácí, navíc byly vypláceny v devizových poukázkách, které umožňovaly nakupovat ve speciální síti obchodů. Jako významný bonus pak nabízely podobné profese i příležitost nakoupit v zahraničí tamější zboží a pak jej velmi výhodně prodat doma či jej směnit za jiné potřebné komodity a služby.⁶³

Kombinace ekonomických a sociologických faktorů a hlavně jejich mnohaleté působení se odrazily na formování mentality obyvatelstva. I když bylo již v 70. letech čím dál tím zřetelnější, že ideály, k nimž měla sovětská společnost, se nepodaří nikdy naplnit, paradoxně sloužily jako zástěrka pro většinu životních situací. Sovětský člověk sice naoko přijímal roli jedince zcela závislého na všemohoucím státu, ale činil tak jen proto, aby si zachoval své soukromí. Sociologické studie ukazují podobný obraz i v dalších státech sovětské sféry – vznikla jakási tichá dohoda: obyvatelé v zásadě tolerují vládnoucí moc, vládnoucí moc v zásadě toleruje jejich soukromé aktivity. I v ruské sociologii, která si všímá sledovaného období, lze nalézt charakteristiku situace např. následujícím aforismem: „hra na práci“ čili jedni předstírají, že pracují, druzí předstírají, že je platí za práci. Výsledkem bylo vytvoření dvojího standardu chování či morálky: jiná na veřejnosti, jiná doma.⁶⁴

Podobné informace o životním stylu sovětských občanů ve sledovaném období lze najít nejen v dostupné literatuře, ale mohl jsem je občas vyslechnout např. od českých pedagogů ve svém okolí, kteří v uvedené době studovali obory s ruským jazykem. Museli totiž absolvovat půlroční stáž na sovětském pedagogickém institutu (např. tehdejší Pedagogická fakulta v Ústí n/L své studenty vysílala na studijní pobyt do Volgogradu na místní pedagogický institut a vzpomínky těchto osob si všímají i takových detailů, že dívky si s sebou musely vézt veškeré

⁶³ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska 20. století*. Praha: Argo, 2015, s. 449.

⁶⁴ Levada, Jurij a kol. aut. *Sovětskij prostoj čelověk*. Moskva: Centr socialnych nauk, 1993, s. 31.

intimní hygienické potřeby, protože v běžné sovětské obchodní síti prostě vůbec nebyly k dostání).

K žádaným profesím patřily i funkce v armádě – tedy stát se příslušníkem důstojnického sboru (život tzv. „rjadovovo“ aneb vojína povinné vojenské služby – byl naprosto otrěsný). Pokud dotyčný důstojník sloužil v poklidném rajónu či dokonce byl umístěn např. k jednotkám dislokovaným v tehdejší Československu, jednalo se o skvělou příležitost se významně obohatit. Zásadní výhodou, kterou však důstojníci Sovětské armády měli ve srovnání s ostatními profesemi, byla příležitost dostat státní byt, na který museli jinak obyvatelé sovětských měst čekat okolo 10 let.⁶⁵ Jak dokládají vzpomínky Viktora Bělenka, sovětského pilota, který uprchl s utajovanou stíhačkou MiG-25 do Japonska, sice i tohoto důstojníka po obdržení bytu čekalo několik týdnů usilovné práce, aby odstranil nedodělky, ale měl byt. Pravda – (ne)kvalita sovětské produkce se projevila i zde – velmi brzy celý bytový dům praskl a musel být stažen železnými pásnicemi - cit.: *„Jednou v noci ho probudil pekelný rámus a otrěsy. Budova pukala. Venkovní zeď obývacího pokoje se rozevřela a zela v ní škvíra nejméně třicet centimetrů široká, z ložnice mohl prostrčit ruku k sousedovi. Celkem brzy se k domu dostavily jeřáby a armáda zedníků. Celý blok stáhli železnými obručemi jako sud a skrze zdi místnosti protáhli ocelové trámy. Vypadalo to sice podivně, ale Bělenko zjistil, že se mu velice dobře hodí ke cvičení, a smířil se s tím.“*⁶⁶

Jednou z mála možností, jak vycestovat do zahraničí, zůstávala sportovní reprezentace, ovšem i zde musel sportovec akceptovat prakticky cokoliv. Pro trenéry byl reprezentant cenný jen potud, pokud podával špičkové výkony, poté se z něj stal zapomenutý odpad, protože po skončení sportovní kariéry byl zpravidla bez potřebné kvalifikace pro většinu zaměstnání. O poměrech v sovětské reprezentaci vypovídají i takové příběhy, jako osud běloruské gymnastky Olgy Korbutové, která ve svých 17 letech získala zlaté medaile na OH v Mnichově a poté v Montrealu. Když po zániku SSSR odešla do USA, vystoupila zde s prohlášením, že ji ještě jako nezletilou v Mnichově její trenér sice znásilnil, ale že pro ni bylo lepší mlčet.⁶⁷

Dovolím si přidat anekdotu, která se v soudobém Československu vyprávěla o poměrech v sovětském hokeji, který patřil k prestižním sportům - cit.: *„Co dostanou sověští hokejisté, když nevyhrají mistrovství světa?“ „Nevím...“ „No přece Volhu.“ „To auto?“ „Ne - přeplavat tam a zpátky.“*

⁶⁵ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 453.

⁶⁶ Barron, John. *Poslední let pilota MIG-25*. Praha: Naše vojsko, 1991, s. 40.

⁶⁷ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 458.

Vraťme se ale zpět k pracujícím vrstvám. Základním rysem práce v dělnických profesích bylo vědomí, že prací se nedá zbohatnout. Časové normy potlačovaly jakoukoliv snahu po zvýšení efektivity a pracoviště byla velmi často především zdrojem materiálu, který se dal zcizit a následně prodat nebo použít pro vlastní potřebu, jelikož jinak byl zcela nesehnatelný. Kvalitní a nekvalitní práce byla ohodnocena totožně, tudíž sovětský spotřební průmysl produkoval zboží čím dál tím nižší kvality. Souběžně s tím vznikala pololegální síť drobných výrobců, kteří dokázali pro vybranou klientelu obstarat či vyrobit mnohé zoufale nedostatkové zboží.⁶⁸ I tuto skutečnost potvrzují vzpomínky osob z okolí mé rodiny, které uvádějí, jak se při studiu v SSSR daly výhodně prodat např. již zcela obnošené dříny nebo jak tragicky primitivně vypadalo technické vybavení v prázdninovém studentském stavebním oddíle při stavebních pracích na sovětském venkově 200 km východně od Moskvy, popř. jak mizivá byla nabídka v běžném obchodě s potravinami v sovětském krajském městě (Vladimir).

V případě venkova obyvatelstvo zůstávalo dlouho téměř ve stavu jakéhosi nevolnictví, neboť rolníkům byly až do 70. let vydávány občanské průkazy, které neumožňovaly změnit místo bydliště (byť nezapomínám, že změna bydliště obecně byla v Sovětském svazu velmi obtížná). Ve svém důsledku to v průběhu 70. let přineslo naprostou stagnaci zemědělství, které přestávalo být schopné zásobovat potravinami domácí obyvatelstvo. Nakonec musel Sovětský svaz dovážet potravinářskou pšenici ze zahraničí. Finance pro dovoz získával především z prodeje zlata a také ropy, jejíž cena počátkem 70. let vzhledem k ropnému šoku prudce vzrostla. Ani to nestačilo, protože neuvěřitelně vysoké státní výdaje byly spojeny s podporou různých národně-osvobozeneckých režimů po celém světě. Vzhledem k rozšířenému alkoholismu byl proto důležitým zdrojem státních příjmů prodej alkoholu (asi 30 % státních příjmů). Důsledky alkoholismu (významně nižší kvalita a délka života) se projevovaly také na rostoucím nedostatku manuálně pracujících, což bylo jen zčásti řešeno mezistátními dohodami o příchodu pracovníků z KLR či Vietnamu.⁶⁹

2.4 Signály změny

Mohu tedy říci, že období 1980–84 bylo v mnoha ohledech dobou vyvrcholením dosavadního vývoje. Mezinárodní vztahy opustily dlouho budovanou politiku zmírňování mezinárodního napětí. Situace v SSSR se rychle blížila ke křižovatce dějin a její řešení vlastně nabízely už jen dvě cesty – pokusit se použít znovu staré metody, nebo otestovat ty nové, dosud nevyzkoušené.⁷⁰

⁶⁸ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 463.

⁶⁹ Tamtéž, s. 443.

⁷⁰ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 191.

V létě 1984 Gorbačov vedl sovětskou delegaci na pohřbu předsedy italské komunistické strany Enrica Berlinguera. Ten od doby sovětské invaze do Československa měl s Moskvou velmi chladné vztahy, neboť Italská komunistická strana (IKS, PCI) se ke směřování Pražského jara vyjadřovala výrazně pozitivně. To spolu s tím, že se stala v 70. letech předvojem takzvaného „eurokomunismu“, tedy z pohledu moskevského politbyra nežádoucí revizionistickou linií, komunismu, který dokázal akceptovat představu, že by mohl existovat více než jeden model socialismu, který odmítal sovětskou hegemonii v mezinárodním komunistickém hnutí. Gorbačov v Itálii vyjádřil přesvědčení, že by se vzájemné vztahy měly opět obnovit. Současně Gorbačova zaujalo, že moderní linie západoevropské komunistické strany, která odmítala otrocké schvalování čehokoli z Moskvy, byla v Itálii pozitivně přijímána širší společností. Uvědomil si, že pro posouzení hodnoty sovětské komunistické strany by mělo být uplatňováno totožné měřítko.⁷¹

O Gorbačovových kvalitách svědčí i jeho návštěva Velké Británie. Pečlivě se připravil na diskusi o zahraniční politice s premiérkou Margaret Thatcherovou a s členy britského parlamentu, včetně vůdců opozičních stran. Uvědomoval si, že bude velmi pozorně sledován světovými médii a každá jeho chyba bude neprodleně ukázána jak světu, tak sovětským předákům. V Gorbačovově delegaci tehdy již byl mimo jiné i Alexander Jakovlev. Jednání s pravděpodobným novým sovětským představitelem Britové hodnotili jako nebývale pružnější a otevřenější, než tomu bylo s dosavadními předáky. Současně se Gorbačov dokázal plně držet zásad, které platily v aktuální sovětské zahraniční politice. Tato skutečnost pravděpodobně vedla dosavadního ministra zahraničních věcí Gromyka k podpoře Gorbačova. Asi vycítil, že být v dobrých vztazích s mužem, na jehož adresu M. Thatcherová pronesla slavný výrok – cit.: *‘I like Mr Gorbachev. We can do business together’* – pro něj bude přínosné.⁷²

Gorbačov se z této cesty vrátil o den dříve, neboť 20. prosince zemřel ministr obrany Dmitrij Ustinov a Gorbačov se chtěl okamžitě zúčastnit jednání o dalším postupu. Bylo již zcela zjevné, že získává stále výraznější vliv. Novým ministrem obrany se stal poměrně nevýrazný maršál třiasmdesátiletý Sergej Sokolov, který již Gorbačova ohrozit nemohl. V projevu, který Gorbačov pronesl, poprvé zazněly pojmy, s nimiž se bude Sovětský svaz a svět v následujících letech setkávat velmi často: potřeba celostátní ekonomické reformy, demokratizace, *glasnosti*, posílení samosprávy (*samoupravlenie*) na všech úrovních sovětského

⁷¹ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 75.

⁷² Tamtéž, s. 76.

politického systému a nutnost více prostoru pro iniciativu jednotlivých lidí včetně pojmů typických pro první roky jeho předsednictví - *uskorenie* (urychlení) a lidského faktoru.⁷³

V březnu 1985 zemřel po pouhých 13 měsících ve funkci Konstantin Černěnko. Mohl někdo ještě ohrozit Gorbačovův další vzestup? Ano, i v této kritické situaci přívrženci tvrdé neostalinistické linie hledali cestu, jak si udržet své pozice. Jako protikandidáta navrhli Viktora Grišina, šéfa moskevských komunistů, popř. Grigorije Romanova, tajemníka ústředního výboru KSSS pro vojenský a těžký průmysl. K vítězství pomohlo Gorbačovovi podle všeho to, že měl podporu u tehdejšího ministra zahraničí Andreje Gromyka. Domnívám se, že Gromyko si realisticky zmapoval situaci, v níž se ocitl po smrti svých dosavadních spojenců Ustinova a Andropova.⁷⁴

Ovšem – uskutečnit jakékoliv zásadní změny v sovětském zřízení byla mimořádně náročná záležitost. Ekonomické „experimenty“ v sovětských podmínkách byly vždy poněkud umělé, protože jejich součástí byl především vhodně upravený plán pro podniky, které měly být součástí takových projektů. Navíc – nikdy neexistovala jistota, že podobný plán si udrží dlouhodobější podporu sovětských představitelů. V létě 1983 byl zpracován plán ekonomických změn, který měl být začít plněn nerealně brzy – již od ledna 1984. Ale už v srpnu 1984 Černěnko rozhodl o ukončení. K tomu doplňuji podstatný detail, totiž že nezbytnou součástí jakékoliv navrhované změny u zmíněných experimentů nadále zůstávala centrální nařízení moskevského vedení. Dekret o tzv. „*posílení disciplíny socialistické práce*“ ze dne 28. července byl některými pozdějšími odborníky považován za začátek přestavby, ale v principu se stále jednalo především o ideologii včetně užití terminologie (disciplína socialistické práce).⁷⁵

2.5 Přestavba a chozrasčot

Rád bych hned v úvodu této pasáže poznamenal, že z událostí následujících roků velmi pravděpodobně vyplývá, že zřejmě nikdo – ani sám Gorbačov – nepředvídal, že vzestup nového sovětského vůdce, který záhy po svém nástupu zahájil nejen ambiciózní perestrojku, ale i další radikálnější kroky nazývané jako „nové myšlení“ povedou po 40 letech konfrontace studené války k mimořádně razantním změnám. Změnám, které za 6 let přinesly nejen úplně novou podobu mezinárodních vztahů, ale také zánik komunistické říše.⁷⁶

⁷³ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 79.

⁷⁴ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 197.

⁷⁵ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 65.

⁷⁶ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 2.

Gorbačov byl zvolen generálním tajemníkem ústředního výboru KSSS dne 11. března 1985. V té chvíli tvořili lidé z okruhu L. Brežněva 80 % členů politbyra. Každý druhý člen vrcholného sovětského managementu zahájil svou stranickou kariéru ještě za časů J. V. Stalina. Není divu, že již v prvních měsících po volbě Gorbačov zahájil postupné personální změny a přivedl do vrcholné politiky své spojence.⁷⁷ Kromě toho pokračoval ve vytváření osobních vztahů se západními politiky, např. se tehdy setkal s George Bushem st., který již předtím v první polovině 80. let Sovětský svaz několikrát navštívil – byl totiž oficiálně vyslán jako zástupce USA na pohřby sovětských státníků („*Vy zemřete, já letím.*“). Bush pak Sovětský svaz znovu navštívil v roce 1991 již jako americký prezident.⁷⁸

S čím vlastně Gorbačov disponoval? Na první pohled by se mohlo zdát, že nevídanou silou. Ale - stál sice v čele uskupení zemí sovětské sféry vlivu (asi 31 % rozlohy planety s cca 34 % světové populace), ale také v čele uskupení zatíženým stále větším počtem různých lokálních konfliktů (Angola, Afghánistán). Stál v čele země s rozsáhlým vojenskoprůmyslovým komplexem, který byl centrálně a direktivně řízen tak, že už dlouho vlastně nenabízel žádnou motivaci pro technický pokrok, aktivitu pracovníků, úspory materiálu atd. Ztrácel důležitý zdroj valut, neboť po překonání ropného šoku v západním světě klesala cena vyvážené ropy, tudíž nedostávalo se financí na nákup obilí i moderních technologií v zahraničí. Vedl zemi, kde se nepotismus rozvinul do takové šíře, že jakákoliv socialistická ideologie již byla pouhými vyprázdněnými frázemi. Většina sovětského obyvatelstva se snažila alespoň trochu obohatit z toho, co ještě zbývalo.⁷⁹

Na dubnovém plénu Ústředního výboru KSSS Gorbačov okamžitě ukázal, že opravdu má v úmyslu velké změny. Velmi ostře diagnostikoval nejdůležitější neduhy země a zdůraznil potřebu reform, přičemž hovořil ještě ostřeji než Andropov. Odsuzoval „neschopnost říkat pravdu“, „falešnou idealizaci reality“, promluvil „o závažných nedostacích“ v komunistické straně, nezamlčel „nezodpovědnost a plýtvání“ v ekonomice. Pro mnohé členy ÚV KSSS navyklé roky užívat terminologii politické ekonomie socialismu pronášel až kacířské myšlenky o „*pružných cenách*“ a požadavky s na větší nezávislost současně také „*přísnější účtování nákladů*“ (*chozrasčot*) v podnicích.⁸⁰ Pokud použiji současné ekonomické názvosloví, pak představil program ekonomické liberalizace sovětské ekonomiky, která až na krátké období porevolučního NEPu fungovala výhradně na principu centrálního plánování a řízení. Šlo tedy

⁷⁷ JELISEJEVA, Natalja. *Uskorenije i perestrojka*, s. 56.

⁷⁸ Plokhy, Serhii. *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union*. New York: Basic Book, 2014, s. 27.

⁷⁹ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 476.

⁸⁰ English, Robert D. *Russia and the...*, s. 200.

skutečně o zlom v sovětských dějinách. Ovšem – aby bylo možné v SSSR uskutečnit přechod de facto k tržní ekonomice, byla zapotřebí iniciativa přicházející shora. Gorbačovova přestavba (*perestrojka*) zpočátku obyvatelům Sovětského svazu nabízela naději, že budou moci žít doma stejně dobře jako kdekoliv jinde v Evropě.⁸¹

Dříve, než přiblížím některé z liberálních reforem, si pokládám otázku: tušil Gorbačov, že těmito kroky postupně získá nadšený obdiv mnoha obyvatel západního světa, vyslouží si opovržení doma a přivede Sovětský svaz k zániku? Dovolte mi kratičkou subjektivní odbočku – napadlo někdy Gorbačova, že i jeho může potkat osud mnoha dřívějších velkých reformátorů, kteří poznali, že jejich vize měly dost jiné konce, než jaké měli v úmyslu? V prosinci 2020 v rozhovoru pro tiskovou agenturu RIA.RU prohlásil Pavel Palažčenko, v letech 1985-91 překladatel Gorbačovova týmu a v současnosti vedoucí tiskového oddělení Gorbačovova fondu, že pokud jde o politická rozhodnutí, Gorbačov se podle něj domníval, že bylo nutné zahájit decentralizaci a reformu Sovětského svazu mnohem dříve. Také připustil, že udělal řadu chybných rozhodnutí včetně výběru některých svých spolupracovníků.⁸²

Reformní křídlo v politbyru zastupoval A. Jakovlev, jenž byl odhodlán změnit politický systém SSSR v duchu západní sociální demokracie. Ruští historici nevyklučují, že právě pod vlivem Jakovleva se Gorbačov rozhodl medializovat politiku glasnosti v tisku, který se tím krokem stal nejen katalyzátorem změn, ale také platformou pro odmítnutí dosavadního dogmatismu. Jakýsi „mozkový trust“ Gorbačova tvořili jeho asistenti V. Boldin, N. Bikkenin, V. Medvědjev, A. Lukjanov, filozof I. Frolov, historici G. Šachnazarov a A. Čerňajev, ekonomové L. Abalkin, A. Aganbegyan, S. Šatalin, N. Petrakov a další. Byli to sice lidé s různými ideologickými postoji a intelektuálními možnostmi, ovšem v první fázi své vlády mohl Gorbačov a jeho tým díky trvajícím mocenskému monopolu provádět de facto jakákoli rozhodnutí. V tuto chvíli tedy nemuseli řešit otázku široké společenské podpory.⁸³

Co se skrývalo pod novými ruskými pojmy? Termín *perestrojka* je do češtiny zpravidla překládán jako přestavba, ale bylo by možné použít i slova rekonstrukce nebo restrukturalizace. Pro mnoho sovětských politiků této éry přestavba neměla být ničím jiným než skromnou úpravou dosavadního systému. Pro Gorbačova a pro řadu jeho klíčových spojenců znamenala přestavba alespoň zpočátku mnohem zásadnější změny.⁸⁴

⁸¹ JELISEJEVA, Natalja. Uskorenije i perestrojka, s. 56.

⁸² *Pomošnik Gorbačeva rasskazal od otnošeniji eks-prezidenta k svojim ošibkam.* [on-line]. [edit 2020-12-15]. [cit. 2021-01-30] Dostupné na: <https://ria.ru/20201215/gorbachev-1589238778.html?in=t>

⁸³ Jelisejeva, Natalja. Uskorenije i perestrojka, s. 57

⁸⁴ Brown, Archie. *Seven years that changed the world. Perestroika in perspective.* Vydání 1. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 17.

Gorbačov nutnost perestrojky zdůvodnil – podle jeho slov etapa vzniku a formování socialismu je již uzavřena, před socialistickými státy stojí nové úkoly a změny. Ovšem to, co se podle jeho slov nezměnilo a zůstalo v původní podobě, jsou formy vztahů, které se zrodily ve zmíněné první etapě. Nebyly vysvětleny negativní jevy, které se ve vztazích mezi státy objevily (Gorbačov konkrétně uvádí komplikace ve vztazích k ČLR, bývalou Jugoslávií a Albánií). Doplňuje, že od konce 70. let nabyly kontakty mezi státy v sovětské sféře vlivu okázalosti, ale ztratily důvěrnost a čínorodost.⁸⁵

Proto Gorbačov začal ihned řešit celou řadu témat. Jedním z mnoha takových bylo přenesení větší odpovědnosti a finanční samostatnosti na samotné podniky a kolektivy jejich pracovníků. Např. v dubnu 1985 v projevu na setkání ekonomických odborníků hovořil o potřebě oprostít práci důležitých manažerů od neustálého zasahování ze strany vyšších orgánů. To by mohlo jejich práci zbavit neustálé byrokracie. U pracovních kolektivů Gorbačov pozitivně hodnotil, že mnoho z nich přešlo k modernějším metodám práce, ale očekávané zvýšení produktivity práce nebylo zatím příliš výrazné. Mentalita, kterou do ekonomiky vnesla předchozí desetiletí, se nedala odstranit den ze dne. To lze vidět i na Gorbačovových projevech, které se neříkaly sovětské stranické frazeologie, když zdůrazňuje kázeň – cit: „*Nakonec vše vychází z vysokého stupně náročnosti k lidem, k vedení kádrů, k nám všem, soudruzi!*“ Přitom nepochybně věděl, že požadované změny nelze dosáhnout pouhým nabádáním, ale její motivace musí být zabudována do ekonomického mechanismu.⁸⁶

Jenže – jak uskutečnit reformu v prostředí, kde dosavadní systém vyhovoval velkému množství státem placených úředníků? Gorbačov si uvědomoval, že musí uskutečnit hluboké změny, proto také na sjezdu strany v roce 1986 hovořil nejen o restrukturalizaci, ale také o potřebě radikální reformy ekonomiky a v dalších projevech přirovnával slovo „*perestrojka*“ přirovná k pojmu „*revoluce*“. Ale to bylo něco, o čem nechtěly úřady ani slyšet. V dobovém sovětském tisku se záhy objevily články, které neskrývaly, že mezi pracovníky úřadů rostl odpor i vůči mírné restrukturalizaci, kterou se podařilo realizovat. Pokud připomenou, že taková nutná restrukturalizace zahrnovala alespoň základní redukci pravomocí ministerstev, udělení větší autonomie průmyslovým i zemědělským podnikům a možnost si řídit v mnohem větší míře své financování a motivování zaměstnanců, mohu předpokládat, že sovětská byrokracie zde zvětvila ohrožení své existence.⁸⁷

⁸⁵ Gorbačov, M. S. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Vydání 1. Praha: nakladatelství Svoboda, 1987, s. 145.

⁸⁶ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 62.

⁸⁷ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 72.

Jak vyplývá ze studijní literatury, i přes uvedené potíže řadu pozitivních změn, které se alespoň zčásti podařilo realizovat, nebylo možné přehlédnout. Ke Gorbačovovým názorům se v mnohém přiklonil i šéf moskevské stranické organizace Boris Jel'cin, který kupříkladu nechal vytvářet prostory, kde bylo možné organizovat trhy, kam se svým zbožím (zejména potravinami) přijížděli rolníci i ze vzdálenějších regionů. Nabídka potravin se v porovnání v první polovinou 80. let výrazně zlepšila.⁸⁸

Na jaře 1986 však byla důvěra v nové vedení silně otřesena. V dubnu došlo k závažné katastrofě v jaderné elektrárně Černobyl. Ačkoliv se nacházela na Ukrajině, její řízení bylo plně v rukou moskevských institucí, ale záchranné práce a řešení situace s evakuací obyvatel, stejně jako následná dekontaminace byla ponechána na místních úřadech. Mnozí Ukrajinci, kteří měli vůči Moskvě kritické postoje, začali otevřeně projevovat zášť k centrální stranické elitě. Řada z nich byla přesvědčena, že Gorbačov dokonce prosazoval, aby se uskutečnily prvomájové oslavy v Kyjevě, přestože město bylo zasaženo radioaktivním spadem. Údajně měl v souvislosti s neochotou Kyjeva vyhrožovat Volodymyru Ščerbytskému, představiteli sovětské komunistické strany na Ukrajině, vyloučením ze strany. Ukazuje se, že již záhy po zahájení demokratických reforem se začaly probouzet síly, se kterými reformátoři nepočítali – v tomto případě šlo o sice dlouhodobě potlačovaný, ale stále existující ukrajinský nacionalismus. Ukrajinská stranická elita se cítila zrazená a opuštěná. Moskevské centrum jí začalo působit velké potíže.⁸⁹ Tento detail signalizuje, že při analýze vývoje v SSSR ve druhé polovině 80. let nevystačím jen s politickými a ekonomickými aspekty, ale musím akceptovat i národnostní hledisko.

Černobylská katastrofa ukázala ještě další problém - technologie, kterou sovětské jaderné elektrárny využívaly, byla prostě riziková. Přestože odborníci věděli o konstrukčních nedostatecích použitých reaktorů minimálně od roku 1975, nikdo nic pro nápravu neudělal.⁹⁰

I když se musím k ekonomické stránce vrátit, protože ji vnímám jako důležitý prvek pro pochopení situace, neztrácím ze zřetele, že uvnitř Sovětského svazu se začaly odehrávat neekonomické procesy (národnostní spory), na který Gorbačovův tým nebyl připraven. V ekonomické oblasti se dostávám k zásadní otázce – bylo vůbec možné mnoho zmíněných problémů s výrobou, distribucí, všudypřítomným plýtváním materiálem i časem a také byrokracií vyřešit v rámci pravidel reformované socialistické ekonomiky? Ukazovalo se to, co proklamovali někteří reformátoři z řad akademických specialistů (např. Michail Piskotin,

⁸⁸ Tamtéž, s. 74.

⁸⁹ Plochy, Serhii. *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union*. New York: Basic Book, 2014, s. 70.

⁹⁰ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 479.

šéfredaktor časopisu *Sovetskoje gosudarstvo i pravo* (*Sovětský stát a právo*)), že bude nutné otevřít větší prostor tržní ekonomice. Současně ale odmítali myšlenku, že by se trh měl stát jediným determinantem ekonomických vztahů, protože to by byl zjevný přechod k zatím odmítanému kapitalismu. Najít nějaké východisko nemohlo být ani pro Gorbačovův tým snadné – vždyť třeba druhý nejmocnější muž tehdejšího Sovětského svazu Jegor Ligačov myšlenku tržní ekonomiky v SSSR postavil v ostrém protikladu k myšlence socialismu a odmítl jakýkoli pohyb směrem k trhu. Oficiálním zdůvodněním bylo, že tržní ekonomika by přinesla obecnou nespravedlnost a nerovnost.⁹¹

V národnostní problematice začal být Sovětský svaz poprvé svědkem událostí, jaké nastaly např. poté, co se proti reformám vyslovil Dinmuchamed Kunajev, který přes 40 let byl téměř neomezeným vládcem Kazachstánu, čehož bezostyšně využíval především pro vlastní obohacení. Nakonec musel rezignovat na přelomu let 1986-87 z nejdůležitějších funkcí a byl dokonce obviněn z korupce. I v případě Kazachstánu se záhy setkáme s ostře protiruskými postoji, protože Kunajeva Gorbačov nahradil Gennadijem Kolbinem, etnickým Rusem. V následných nepokojích zahynulo po zásahu ozbrojených sil asi 200 lidí.⁹²

Ukazovalo se, že hloubka problémů, které v Sovětském svazu doutnaly pod dosavadním povrchem dění, byla tedy podstatně větší, než si dokázali reformátoři představit. Myslím si, že demokratizaci společnosti nelze uskutečnit stejně rychle jako ekonomické změny, že demokratizační proces potřebuje mnohem více času. A i kdybych zůstal jen u ekonomického aspektu, bylo patrné, že ani sami reformátoři neměli jasně formulované cíle, kterých by mělo být dosaženo. Chyběla koncepce, s jakou vystoupili např. v polovině 60. let ekonomičtí reformátoři v Československu či na počátku 70. let v Maďarsku. Chyběla vlastně i osobnost, která by nesla za formulaci podobných cílů zodpovědnost. Nejbliže k této roli měl sám Gorbačov, ale zde se dopustil zásadní chyby. V podstatě se snažil nést zodpovědnost za všechno včetně vztahů Sovětského svazu se světem. Jenže – kvůli obnoveným sovětským diplomatickým aktivitám trávil značné množství času jednáním se zahraničními politiky. To samozřejmě bylo dobře – tato jednání přinesla konec studené války. Ale bylo to současně i špatně, protože nikdo nemohl realisticky očekávat, že se bude každodenně starat také o domácí nejen ekonomické reformy. Postrádal vedle sebe osobnost, jakou byl třeba v Maďarsku Rezső Nyers, radikální reformátor, který chtěl plně přejít od komunistického systému k tržní ekonomice.⁹³

⁹¹ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 77.

⁹² Tamtéž, s. 77.

⁹³ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 79.

Pro mé bádání bylo zajímavým podnětem zjištění, že ve druhé polovině 80. let publikoval své historické práce Dmitrij Volkogonov. Ačkoliv ještě počátkem 80. let patřil k Brežněvovým stoupencům, dokázal najít odvahu ke studiu a zejména publikování dokumentů, které dokládaly Stalinovy zločiny (během Stalinových čistek zahynuli i Volkogonovi rodiče). Shromáždil dvousvazkový soubor údajů o 45 000 důstojnících Rudé armády, kteří byli zatčeni během čistek 30. let, přičemž 15 000 jich bylo zastřeleno. V textu Stalinova životopisu dospěl k názoru, že mnohokrát opakovaná teze o síle sovětské moci byla jen opakovanou lží. Přesto Volkogonov v tu dobu stále ještě hájil Lenina, ale poté, co prostudoval další archiválie, uznal, že i Lenin je spojen s terorem proti vlastnímu obyvatelstvu. Tyto formulace však vedly k tomu, že byl počátkem 90. let odvolán z funkce ředitele ústředního vojenského historického ústavu, což dle mého názoru odráží setrvačnost neporušitelnosti některých komunistických mýtů v dobové sovětské společnosti.⁹⁴

Tento kritický myšlenkový rys byl nepochybně příznačný pro řadu sovětských a posléze ruských osobností přelomu 80.-90. let 20. století - mimo jiné právě i pro M. Gorbačova. Pro uvažování této skupiny osobností byl charakteristický názor, že socialismus může mít neortodoxní podobu. Nabízí se srovnání s termínem, který používali českoslovenští komunističtí reformátoři poloviny 60. let – socialismus s lidskou tváří. Položme si otázku – kam by dospělo Československo, kdyby reformní proces nebyl násilně přetržen srpnovou invazí 1968? Uvědomuji si však, že srovnávání je velmi ošidné - když nic jiného, je zde zhruba dvacetiletý odstup, během něhož se došlo k řadě změn v mezinárodní politické i ekonomické situaci.

2.6 Kampaň proti alkoholismu

Pokud pominu nepopíratelné úspěchy v zahraniční politice, které vedly k ukončení 40 let studené války (a podle mínění mnoha obyvatel bývalého SSSR ke ztrátě dominantní role v mezinárodní politice), pak nejznámější aktivitou Gorbačova se stala kampaň proti alkoholu. Již dříve jsem zmínil, že bez ohledu na zdravotní důsledky se sovětská moc proti alkoholismu příliš neangažovala – vždyť alkohol a jeho prodej tvořil asi třetinu státních příjmů. Ale omezení prodeje alkoholu uškodilo státní pokladně a navíc vedlo k další ztrátě podpory reformem ze strany občanů. Protialkoholická kampaň zahrnovala výrazné omezení výroby alkoholických nápojů, radikální snížení počtu maloobchodních prodejen alkoholu a také omezení prodejní doby, po níž bylo možné alkohol zakoupit. Na jedné straně sice většina sovětských žen údajně

⁹⁴ Boobbyer, Philip. *Sověť, dissidentstvo i reformy v Sovětskoj Rossiji*. Moskva: Rossijskaja političeskaja enciklopedija, 2010, s. 305.

souhlasila s touto politikou, poněvadž nadměrné pití alkoholu bylo uváděno jako nejčastěji uváděnou příčinou rozvodů manželství v Sovětském svazu, na straně druhé měl u sovětských mužů protialkoholický program výrazně mizivou popularitu, protože museli vytrpět dvou až čtyřhodinové čekání v obchodech s lihovinami.⁹⁵ Navíc bylo výrazně omezeno prodávané množství alkoholu, což se ale zákazníci velmi rychle naučili obcházet – podle očitých vzpomínek našeho známého se před obchody rychle vytvářely skupinky, které nakupovaly vodku ve větším balení. Jednomu zákazníkovi ji nebylo možné prodat, dvěma či třem už bez problémů.

Většina sovětských občanů si protialkoholní kampaň spojovala právě s Gorbačovem, o němž se vědělo, že je skoro abstinent – ostatně proto byl napůl žertovně, napůl pejorativně označován spíše jako minerální (pil hlavně minerální vodu) než generální tajemník. Podle některých zdrojů však za protialkoholní kampaní stál právě Jegor Ligačov, který byl mezi sovětskými politiky svým zásadovým abstinence téměř úplnou výjimkou (jen na okraj – v době vzniku této práce se dožil 100 let).

Podle projevu, který měl Ligačov na podzim 1986 k výročí říjnové revoluce, sice došlo k propadu příjmové stránky rozpočtu, ale současně spotřeba vína a vodky poklesla o třetinu, absence na pracovištích se snížila také o třetinu, kriminalita poklesla o čtvrtinu a počet dopravních nehod o pětinu. Takto vzniklé ekonomické úspory měly podle jeho slov prakticky vyrovnat ztrátu v příjmech rozpočtu. Již krátce poté byli sovětské představitelé postaveni před jiný problém – oficiální prodej alkoholu sice poklesl, ale ukázalo se, že sovětské obyvatelstvo jej eliminovalo stále běžnějším domácím pálením tzv. samohonky. V obchodech se téměř nedal sehnat cukr, který byl potřebný při výrobě suroviny pro domácí palírny. I na tomto příkladu chci doložit, že uskutečnění zásadní reformy mohou bránit těžce předvídatelné okolnosti. Z ekonomického a politického hlediska byla reforma obtížná, ale poměrně jasná. Sociologické aspekty se však ukazují jako neméně důležité, ale současně snad ještě obtížněji řešitelné.

Ruští historici odhadují, že omezení produkce lihových nápojů způsobilo ztrátu asi 37 miliard rublů. Ve studii ruské historičky Světlany Veličko, která se věnuje otázkám dopadu perestrojky v zauralských regionech, se v protikladu k Ligačovovu projevu uvádí, že prodej alkoholu byl sice v neděli zakázán, takže v mezidobí 1985-1987 se prodej vodky a dalších destilátů snížil více než dvakrát, vína téměř třikrát a pivo dvakrát, ale na druhé straně vzrostl počet deliktů spojených s alkoholickými nápoji, zejména pak s jeho výrobou a distribucí.

⁹⁵ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 91.

Zatímco v roce 1985 např. v jediném – konkrétně omském okrese – za domácí výrobu pálenky bylo v roce 1984 stíháno 296 osob, v roce 1987 už 2051 osob.⁹⁶

I na kampani proti alkoholismu se dá ukázat, že slepé plnění pokynů centrálního řízení přináší více škod než užitku. I když hlavní příčinou alkoholismu byla vodka, v rámci protialkoholní kampaně byly bohužel likvidovány tradiční vinohrady na Krymu, v Moldávii či na Kavkaze.⁹⁷

2.7 Otevřená stavidla

Glasnost vnesla do sovětské společnosti příležitost diskutovat o nečekaně širokém spektru problémů, k nimž patřila třeba i ekologie. Nejednalo se o téma do glasnosti zakázané, už za Stalina se smělo psát o úbytku ploch lesní půdy a důležitosti ochrany lesů. Za Chruščova se stal módním tématem boj proti podmáčení a zasolování půdy. Konečně v Brežněvově éře se čas od času v tisku objevovaly informace o některých z nejnaléhavějších problémů životního prostředí. Ale všem těmto informacím byly stanoveny přísné mantinely, které nebylo radno překračovat. Na veřejnost pronikly jen malé útržky informací, takže občané si nemohli představit, jak sovětská ekonomika devastovala přírodu. Bezohledná těžba dřeva, těžba ropy se zamořením rozsáhlého okolí, narušení sibiřského permafrostu, vyhubení mnoha druhů ryb budováním kaskád elektráren na Volze. Přestavba znamenala, že z ekologických důvodů muselo být uzavřeno přes 1300 podniků, což komplikovalo ekonomickou situaci, ale vedlo to i k nespokojenosti lidí, kteří v těchto továrnách pracovali.⁹⁸

Stejně tak bylo pro sovětské prostředí neobvyklé, jakou roli náhle získaly sdělovací prostředky. Nečekaná otevřenost, s jakou informovaly o všech myslitelných problémech, vedla k velmi podrážděné reakci místních stranických činitelů, kteří odmítali jejich informace. Naopak – hledali všechny možné cesty, aby usvědčili novináře, že podkopávají samotné základy socialismu. Zejména straničtí činitelé, kteří se svým společenským a mocenským postavením blížili spíše úředním kníždům, si v zásadě zvykli na kritiku shora a byli ji ochotni tolerovat. Důležité bylo, aby prokazovali loajalitu, pak se na jejich postavení nic neměnilo. Jenže to, aby skoro každý mohl svobodně posuzovat jejich své činnosti, to pro *aparátčiky* bylo něco nemyslitelným.⁹⁹

⁹⁶ VELIČKO, Světlana. Perestrojka v SSSR (1985-1991 gg.) v otěčestvennoj i zaruběžnoj istoriografii. *Izvěstija Tomskogo politechničeskogo universiteta*. Tomsk: Tomskij politechničeskij univesitět, 2005, (308/1), s. 199-205. Dostupné na: http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/580/1/bulletin_tpu-2005-308-1-43.pdf, s. 47

⁹⁷ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 478.

⁹⁸ Gorbačev, Michail. *Žizň i reformy*. Kniga 1. Moskva: Novosti, 1995, s. 320.

⁹⁹ Tamtéž, s. 323.

2.8 Oslabení důvěry i prohlubování představby

Už pouhý rok po svém nástupu Gorbačov stál před problémem poklesu důvěry sovětských občanů v reformní hnutí. Na tomto stavu mnoho nezměnila ani jeho mimořádná úspěšnost při jednání s americkým prezidentem Ronaldem Reaganem. Právě v roce 1986 se uskutečnil historický summit v islandském Reykjavíku, kde oba politici projednali principy omezení počtu jaderných raket středního doletu v Evropě. Toto jednání vyústilo v roce 1987 v podepsání Smlouvy o likvidaci raket kratšího a středního doletu, což zásadně snížilo mezinárodní napětí. Stejně tak bez většího domácího ohlasu proběhla Gorbačovova jednání s tehdejším německým kancléřem Helmutem Kohlem i návštěvy v mnoha zemích světa, kde byl Gorbačov vítán jako naděje pro změnu.

V Sovětském svazu sdělovací prostředky a veřejné mínění reagovalo spíše na události, jako byla katastrofa sovětské osobní námořní lodi Admiral Nachimov v létě 1986 na Černém moři (přes 400 obětí) nebo potopení jaderné ponorky K-219 s balistickými raketami a jadernými hlavicemi na palubě poblíž souostroví Bermudy.¹⁰⁰ Ovšem skutečnost, že obě události se poměrně rychle dostaly do sovětských médií, což bylo v Brežněvově epoše nemyslitelné, už naznačuje, že Gorbačovova politika *glasnosti* nabyla nového obsahu – od původního záměru podpory reform se posunula k svobodě slova, náboženského vyznání, shromažďování, vědeckého zkoumání i umělecké činnosti, či dokonce práva na stávkou. Gorbačov na toto spontánní hnutí reagoval a stále více i on pojmu užíval ve smyslu svobody informování a legálnosti, ba potřebnosti společenské kritiky.¹⁰¹

Při studiu této problematiky se opět neubráním srovnání se situací v Československu – i zde je v očích veřejnosti počátek procesu demokratizace na konci 80. let mnohem více spojen s kulturní sférou než s ekonomy a politiky.

Tato otevřenost přinášela důsledky, které byly nesrozumitelné pro konzervativní část sovětské veřejnosti – a připusťme, že obavy z neznámé budoucnosti musely sehrát důležitou roli v myslích občanů zvyklých po desetiletí na jistotu neměnnosti. V květnu 1986 na sjezdu sovětských filmových pracovníků květnu 1986 propukl spor s dosavadními představiteli tohoto svazu a skončil neslýchanou vzpourou: na vedoucí místa filmového svazu byli zvoleni filmaři vybraní z řad delegátů sjezdu. Opět – pokud nezapomínáme na to, že dosavadní sovětská praxe představovala, že volby na takových sjezdech byly pečlivě předem připravenými událostmi – nemohu být překvapen tím, že takový postup sovětské byrokraty zaskočil. Na sovětské poměry

¹⁰⁰ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 93.

¹⁰¹ BAYER, Ivo. Glasnost'. *Sociologická encyklopedie*. [online]. 2017 [cit. 2021-02-13]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Glasnos%C5%A5>.

poměrně mladý Elem Klimov, jehož vlastní filmy (*Cizím vstup zakázán*, *Agonie – Konec Rasputina* nebo *Jdi a díve se*) byly opakovaně cenzurovány, byl zvolen novým prvním tajemníkem svazu místo Lva Kulidžanova (jehož nevýraznost mu na XXVII. sjezdu strany na jaře 1983 přinesla výtky právě ze strany Gorbačova).¹⁰²

Právě sféra kultury patřila k těm, kde byl demokratizační pokrok vítán nejsilněji, což ale neznamená, že byl přijímán jednohlasně. Když se krátce po sjezdu filmových pracovníků konal sjezd svazu sovětských spisovatelů, konzervativní křídlo bylo již lépe připraveno. Přesto se podařilo dosáhnout, aby novým šéfem svazu se stal Vladimír Karpov a aby většina projevů na sjezdu – byť ve zkrácené podobě – se objevila v týdeníku *Literaturnaja gazeta* (Literární noviny). To již byla glasnost' v novém významu tohoto slova. Do tisku se tak dostávalo mnohem širší spektrum názorů a kritických hlasů. V Sovětském svazu začaly být po velmi dlouhé pomlce vydávána díla autorů, které sovětská cenzura do té doby zatracovala. Byly vysloveny požadavky na úplnou rehabilitaci vynikajících spisovatelů sovětského období, kterým bylo dosud uděleno jen částečné a neochotné oficiální uznání (zejména Boris Pasternak a jeho proslulý román *Doktora Živago*). Z tzv. vnitřního vyhnanství v Nižním Novgorodu se mohl vrátit již dříve zmíněný akademik Sacharov. Mnohá další jména ovšem veřejnost téměř neznala – Vasilij Bykov byl mnoho let autorem naprosto non-editním kvůli své románové kritice vynucené kolektivizace 30. let. Nyní měl být jeho román 50 let po svém vzniku konečně vydán. Mezi literární události roku 1986 pak patřilo opakované vydání románu *Popraviště* kirgizského spisovatele Čingize Ajtmatova. Autor zde mimo jiné zmiňoval nejen to, že ani Sovětský svaz se nevyhnul problému drogové závislosti, ale akcentoval i otázku náboženství – použil v textu podobně jako kdysi Michail Bulgakov rozsáhlý dialog Ježíše Krista a Piláta Pontského.¹⁰³

Tím se jistou oklikou dostávám také k dalšímu jevu, který Gorbačovovy reformy začal provázet. Ke všem již zmíněným aspektům přestavby a glasnosti se v sovětské společnosti objevil překvapující prvek – proklamovaná ateistická společnost v sobě skrývala velké množství teistických prvků. Opět se ukazovalo, že desetiletí potlačování náboženského života víru pouze vytlačilo do skrytého soukromého života. Nemám dostatek podkladů, abych mohl přesně posoudit, jak významnou roli hraje ruská církev v současné ruské společnosti, ale určitě konec 80. let otevřel prostor pro mysticismus (s ním se ovšem v ruské společnosti setkáváme v nemalé míře už např. v 19. století).¹⁰⁴

¹⁰² Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 94.

¹⁰³ Boobbyer, Philip. *Sověst', dissidentstvo i reformy...*, s. 306.

¹⁰⁴ Boobbyer, Philip. *Sověst', dissidentstvo i reformy...*, s. 301.

2.9 Perestrojka – nenaplnitelný sen?

Po třech letech Gorbačovova vedení bylo patrné, že reformy uvedly do pohybu více změn, než kdokoliv čekal. Již jsem uvedl, že změny politického systému byly spojovány s představou obnoveného pohybu sovětské společnosti (tzv. *uskorenije*) v protikladu k otevřeně přiznané stagnaci Brežněvovy éry. Jenže v roce 1988 již bylo jasné, že očekávané společenské i ekonomické zrychlení se zatím nedostavuje. Navíc bylo stále jasnější, že takové zrychlení nelze kombinovat se socialistickou plánovanou ekonomikou, že nejde vytvořit systém slučující centrální plánování s tržní ekonomikou.¹⁰⁵

Co vlastně způsobilo, že plány, které měly Sovětskému svazu otevřít cestu k moderní společnosti, se nedařilo naplňovat? Jednoznačně největším problémem bylo, že po 70 letech direktivního řízení prostě nebyla naděje na to, že zde v krátké době vyzrají prvky samosprávy, demokracie a iniciativy. Nemalou roli pochopitelně sehrál odpor konzervativního křídla komunistické strany, které správně tušilo, že Gorbačovova reforma povede k jeho pádu. Podle mé interpretace výchozích zdrojů informací se vlastně problémem zdárné reformy stal i sám Gorbačov, jenž do té doby věřil, že socialismu postačí pouhé ozdravení v ekonomické sféře. Podle všeho po zhruba 2 letech začal chápat, že je nutné získat širokou podporu veřejnosti pro další pokračování ekonomické reformy, a proto začal zvolna měnit svou rétoriku o socialismu. V jeho projevech se objevil nový prvek: je nutné reformovat nejen ekonomiku, ale i sovětskou společnost, protože socialismus není prost chyb, ba naopak - má řadu nevyřešených vnitřních vad. Místo komunistů, kteří si navykli uzurpovat moc a lid jako zdroj moci vnímali jako pouhou frázi, měl hlavní slovo mít svobodně volený parlament.¹⁰⁶

Jenže - i tato reformní myšlenka doplatila na srážku se sovětskou realitou. Pro občany se nejzřetelnějším důsledkem ekonomických reforem (např. zákona o státních podnicích z r. 1987) stalo především zdražování zboží. Pro příčiny takového náhlého růstu cen mohu najít několik faktorů - např. pro podniky, které začaly podnikat podle nových pravidel, bylo výhodné nakupovat levné suroviny a vyrábět drahé produkty, neboť zde přirozeně vznikal vysoký zisk. Ten se ale neinvestoval do modernizace výroby, ale bohatli z něj ředitelé těchto státních podniků. Tady vlastně vzniká společenská vrstva, která je označována jako noví Rusové. Řada z nich, jak jsem zmínil v předchozí kapitole, dnes patří mezi nejvýznamnější současné ruské oligarchy.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 122.

¹⁰⁶ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 491.

¹⁰⁷ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 493.

2.10 Armáda

Gorbačov si uvědomoval, že velkým protivníkem jeho modernizačních snah zůstává velení sovětské armády. Nejenže spotřebuje nemalou část státního rozpočtu, ale především si navyklo mít důležité slovo při řízení státu – ministerstvo obrany bylo nejsilnější mocenskou institucí v SSSR, která mohla v extrémním případě přejít i nějaké formě protivládního puče (což ostatně v jisté míře učinila v 90. letech právě při podpoře Borise Jel'cina).

V květnu 1987 se však stala událost, která se okamžitě zařadila ke světovým senzacím. Dne 28. května proletěl Mathias Rust, mladý pilot z Německé spolkové republiky, na vypůjčeném sportovním letadle Cessna 172 bez souhlasu ze strany civilního i vojenského řízení letového provozu po trase z Helsinek do Moskvy. Tady zakroužil nad Kremlem a na nízké rychlosti proletěl nad Rudým náměstím, kde kvůli velkému počtu lidí ale nemohl přistát. Dosedl tedy na nedaleký Moskvorecký most, který se klene přes řeku Moskvu, a doroloval pomalu pod chrám Vasila Blaženého, který stojí v dolní části Rudého náměstí.¹⁰⁸

Ponechávám stranou různé teorie, jak se mu tento čin podařilo uskutečnit (při studiu různých velmi obtížně ověřitelných publicistických zdrojů lze narazit na hypotézy, že celá událost byla organizována sovětskou tajnou službou, že Gorbačov o akci věděl dopředu, a proto např. v ten den bylo sejmuto trolejbusové vedení v místě přistání). Každopádně – domnívám se, že je téměř vyloučeno, aby Mathias Rust prolétl skoro 700 km nad sovětským územím bez povšimnutí. To, že protivzdušná obrana tehdy nezasáhla, bylo podle všeho spíše důsledkem obav, aby nedošlo k něčemu podobnému jako v případě sestřelení korejského dopravního letadla nad Sachalinem v roce 1983. Pro další dění se podstatným důsledkem této události stalo to, že zmíněný incident nepochybně poskytl Gorbačovovi příležitost provést zásadní čistku v armádě. Její rozsah je srovnáván se Stalinovými čistkami v letech 1937-38, ovšem bez dobových krvavých represí. Ve funkci skončil i tehdejší ministr obrany Sergej Sokolov či velitel vojsk protivzdušné obrany maršála Alexandr Koldunov.¹⁰⁹

Gorbačov si tím krokem určitě posílil svou domácí mocenskou pozici nejen vůči armádě, což mu usnadnilo řešit další velký vojenskopolitický problém – vleklou válku v Afghánistánu.

¹⁰⁸ HRABICA, Pavel. *Před 30 lety přistál na Rudém náměstí německý pilot Mathias Rust*. [on-line]. 2017 [cit. 2021-02-27]. Dostupné z: https://www.denik.cz/ze_sveta/pred-30-lety-pristal-na-rudem-namesti-nemecky-pilot-mathias-rust-20170528.html

¹⁰⁹ Plechanovová, Běla. *Kapitoly z dějin...*, s. 167.

2.11 Afghánistán

Mezi stále nedořešené problémy, které Sovětský svaz zatěžovaly jak ekonomicky, tak i politicky, patřila právě invaze do Afghánistánu. Ani v roce 1987 se nedařilo situaci přivést k řešení. Sovětské jednotky v zemi působily již 8 let, většina Afghánců je vnímala jako nepřítel. Z Afghánistánu se vracelo velké množství těžce raněných, mnohé z nich očekávala doživotní invalidita. A tisíce rodin se se svými syny už nikdy neseťkaly (Rusko dosud přiznalo téměř 15000 padlých). I když koncem roku se Sovětské armádě podařilo dosáhnout dílčích úspěchů, bylo patrné, že k zásadnímu zvratu nedojde. Proto sovětské vedení přistoupilo k diplomatické cestě a v dubnu 1988 podepsalo dohodu, podle níž měly sovětské jednotky Afghánistán do února 1989 opustit.

Válka v Afghánistánu byla z ekonomického hlediska příslovečnou poslední kapkou do poháru krize sovětského hospodářství. Těžko posoudit, nakolik znamenala konec dobrých vztahů mezi sousedními národy (což je názor, s nímž se lze setkat v některých ruských médiích), ale nepochybně byla provázena ostrým kontrastem válečné reality a jejího mediálního obrazu v SSSR. Veteráni, kteří se vrátili domů, byli konfrontováni se zakrýváním skutečné tváře války. Řada z nich měla velké problémy se začleňováním se do každodenního mírového života. Zkušenost s posttraumatickým syndromem (tzv. vietnamský syndrom, který byl doložen u amerických vojáků z Vietnamu) se nevyhnula ani sovětským vojákům. Veřejné mínění v SSSR si povšimlo ještě jednoho důležitého aspektu - synové z rodin *aparátčiků* do jednotek v Afghánistánu nebyli zařazováni téměř nikdy.

Konečně: musím souhlasit s názorem, že sovětská invaze ovlivnila i budoucnost světa - v Afghánistánu se zrodila generace muslimů, která nepoznala nic jiného než válku a která se velmi často stala zdrojem lidských sil pro islámský Talibán a současný islámský terorismus.¹¹⁰

Ukazuje se, že mnohé novodobé historické události stále nacházejí své ozvěny. Chci zde totiž připomenout, že i po více jak 30 letech zůstává pro Rusko téma invaze do Afghánistánu stále tématem citlivým. V roce 2018 jednal s ruským prezidentem V. Putinem bývalý velitel ruských výsadkových sil generálplukovník Vladimír Šamanov (který ale přímo v Afghánistánu nebojoval) a předložil mu žádost blíže nespécifikovaných veteránských organizací, které žádaly revizi usnesení sjezdu lidových zástupců SSSR ze dne 24. prosince 1989 o „*morálním a politickém odsouzení*“ rozhodnutí sovětského vedení vyslat v roce 1979 jednotky do Afghánistánu. V listopadu 2018 schválila Státní дума tento návrh usnesení - cit.: „*Je nutno jednoznačně konstatovat, že Státní дума považuje za nezbytné uznat, že morální a politické*

¹¹⁰ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 487.

odsouzení rozhodnutí o vyslání sovětských vojsk do Afghánistánu v prosinci 1979, vyjádřené v usnesení Kongresu lidových zástupců Nejvyššího sovětu SSSR v roce 1989, neodpovídá zásadám historické spravedlnosti.“ S tímto návrhem vystoupil v dumě poslanec za ruskou komunistickou stranu Nikolaj Charitonov.¹¹¹ Domnívám se, že podobné kroky v současném Rusku asi nesignalizují návrat k socialismu, ale že téměř jistě souvisí s populistickými koncepcemi současného ruského vedení - vytvářet podmínky a atmosféru příznivé pro mocenské snahy současných kremelských představitelů.

2.12 Příčiny Gorbačovova pádu

Jak jsem již zmínil - když si Gorbačov a další reformátoři uvědomili, že reforma je ohrožena konzervativci ve stranickém i státním aparátu, začali zdůrazňovat principy glasnosti a demokracie. Pravděpodobně chápali, že nezískají-li dostatečnou podporu veřejnosti, tato reforma ztroskotá stejně jako např. nesmělé Chruščovovy pokusy ve druhé polovině 50. let. Jak jsem již naznačil, ekonomické reformy začaly signalizovat řadu změny, mimo jiné konec pohodlného rovnostářství a současně počátek sociálních dopadů (sovětští dělníci velmi nelibě nesli postupně sílící platovou diferenciaci). Společenské dopady reform se odrazily např. v nevídané události - v létě 1988 se sešel Sjezd lidových poslanců, na němž poprvé v dějinách SSSR nebyla představena jednotná kandidátka. Všechny diskuse na sjezdu byly veřejné a sdělovací prostředky o nich mohly svobodně informovat. Gorbačov se snažil uchránit reformu i posilováním vlastní moci. Koncem roku 1988 se stal předsedou Nejvyššího sovětu SSSR, tedy formální hlavou státu. Na počátku r. 1990 se pak stal prvním (a také jediným) prezidentem Sovětského svazu. Jenže - demokratické tendence stály v protikladu k centrální sovětské vládě, což se odrazilo v sílících autonomistických snahách jednotlivých svazových republik.¹¹²

Situace ovšem nebyla jednoduchá a přehledná. Co vše je nutné zohlednit? Nesmím zapomenout na zastánce tvrdé konzervativní linie, kteří se vyhranili proti opuštění třídního přístupu, proti snaze infiltrovat do sovětské společnosti protisocialistickou ideologii, která měla dle jejich mínění otevřenou cestu - Sovětský svaz přestal rušit ruské vysílání západních rozhlasových stanic. Neměl bych tedy ztrácet ze zřetele ani osobnosti typu Borise Jel'cina, které v podpoře autonomních snah a nacionalismu vycítily příležitost k mocenskému vzestupu. Svou roli určitě sehrálo i to, že Gorbačov se i v této době stále ve značné míře věnoval zahraniční politice a byl tedy často mimo Sovětský svaz.¹¹³

¹¹¹ *Afghanska vojna (1979—1989)*. Wikipedie: Otevřená encyklopedie, c2021 [on-line]. [edit. 2021-02-13]. [cit. 2021-02-17]. Dostupné na: <https://ru.wikipedia.org/?curid=167728&oldid=112363905>.

¹¹² Wegs, J. Robert a Robert Ladrech. *Evropa po roce 1945*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 241.

¹¹³ Zubov, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska...*, s. 498.

Pokud se zohledním předchozí roky Gorbačovova působení, je mi již jasné, že měl-li být sovětský komunistický systém demontován a nahrazen relativně demokratickým řádem a jakýmsi druhem tržní ekonomiky, pak by Gorbačov musel zvládnout transformaci ve čtyřech oblastech:

- a) transformace ekonomického systému: zde – jak lze vyvodit z dosavadního bádání – došlo pouze k omezenému pokroku;
- b) transformace politického systému: zde se Gorbačovovi podařilo alespoň částečně přejít k systému politické plurality;
- c) transformace zahraniční politiky: domnívám se, že v této oblasti byl nejvíce úspěšný;
- d) transformace národnostní otázky a vztahy mezi centrem a periferiemi v Sovětském svazu zůstávaly prakticky neřešené.

Národnostní problematika zůstávala totiž problémem nejobtížnějším a prakticky neřešitelným. K tomuto skeptickému postoji mne přivádí zkušenosti vycházející z dějin mnohonárodnostních států. Domnívám se, že najít životaschopný kompromis soužití s rozporuplnými požadavky různých národností je téměř vyloučeno. Musím připomenout mnohé historické křivdy, reálné či domnělé protežování některých národů, protože tyto aspekty mohou snadno převážit racionalitu argumentů pro výhody společného soužití.

Gorbačov téměř určitě neměl v úmyslu stimulovat rozpad Sovětského svazu, ale usiloval o jeho demokratizaci. Jenže – pokud by chtěl zachovat SSSR např. v přibližných hranicích staré ruské říše, pak se podle mého soudu nikdy neměl pouštět do perestrojky a dalších reforem. Nebo měl být mnohem ostražitější v prosazování demokratických prvků, které lze doložit na jeho aktivitách od roku 1988.¹¹⁴

Mohu říci, že mne vlastně nepřekvapuje, že rozpad Sovětského svazu byl provázen výbuchem násilí, jaký bylo možné zaznamenat např. při rozpadu bývalé Jugoslávie. Pouze geografická vzdálenost vedla k tomu, že tyto konflikty zůstaly pod prahem střeoevropského vnímání aktuálních informací z východoevropských regionů.

Běžnou mylnou představou bylo a zůstává, že národnostní problémy lze přece překonat, pokud použijeme dostatečně přesvědčivé argumenty, a imperiální vládu nahradit demokratickou vládou uznáním absolutního práva na sebeurčení národů. Tento názor bohužel obsahuje tři zásadní chyby:

¹¹⁴ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 252.

- a) mnoho národních území v Sovětském svazu bylo sice již dlouhodobě součástí ruské říše a mnohá z nich měla ve skutečnosti s Rusy poměrně harmonické vztahy, ale rozhodně to neplatí pro neruské sovětské republiky, které si připojení k SSSR prožily v poměrně nedávné historii;
- b) absolutní právo na sebeurčení založené na národnostním principu by přineslo nekonečný sled snah prosadit nějakou změnu, protože Sovětský svaz byl pomyslným domovem pro více než sto různých národností. Na každém území byt' pojmenovaném po konkrétní národnosti, jež by mohla prosazovat právo na samostatnou státnost, žily etnické menšiny, které by také mohly vystoupit se svými vlastními nároky na suverenitu. Pokud se podívám opět na již zmíněnou oblast mezi Arménií a Azerbájdžánem, snadno zde naleznou konkrétní příklad, jak rychle propukne série vleklých válek;
- c) neexistoval potřebný soulad mezi požadavkem národnostního sebeurčení a současně s tím i demokratickou a odpovědnou vládou. Mnozí političtí vůdci v sovětské střední Asii, kteří se po mnoho let formálně vystupovali jako přívrženci oficiální ideologie marxismu-leninismu a jen neochotně souhlasili s Gorbačovými reformami, velmi často v prvních post-sovětských letech, jakmile se cítili osvobozeni od omezení zavedených reformními a koncem 80. let i částečně demokratickými sovětskými orgány v Moskvě, vytvářeli nejvíce autoritářské režimy. To těmto předákům s komunistickou minulostí umožnilo udržet si své pozice v nástupnických státech, které často inklinovaly k islámu.¹¹⁵

Jsem toho názoru, že s tímto aspektem Gorbačov téměř vůbec nepočítal, a když na počátku 90. let se některé národnostní problémy začaly vyostřovat (Gruzie, Kazachstán, Arménie), začal navíc v kritický čas ztrácet i členy svého týmu. Pravděpodobně nejtěžší ztrátou byla rezignace Eduarda Ševardnadzeho na funkci ministra zahraničí 20. prosince 1990. Ševardnadze měl po mnoho let vynikající vztahy s Gorbačovem, což se odráželo v jejich rozhovorech o mnoha absurditách sovětského života už před rokem 1985. Podle Ševardnadzeho vyjádření zásadním důvodem jeho odchodu byla skutečnost, že sovětská armáda vytrvale hledala cesty, jak se vyhnout plnění dohod, které dokázal se západními partnery vyjednat.¹¹⁶

¹¹⁵ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 253.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 278

2.13 Srpnový puč 1991 a Gorbačovův pád

V literatuře lze najít analýzy, které hledají odpověď, v kterých zlomových okamžicích udělal Gorbačov zásadní chyby, jež vedly nejen k jeho osobnímu pádu, ale i k rozpadu SSSR. V první řadě nemohu přehlížet skutečnost, že vývoj v Sovětském svazu na přelomu 80. a 90. let 20. století byl skutečně velmi překotný. Srovnám-li tento proces třeba jen s vývojem k parlamentní demokracii ve vyspělých demokratických společnostech, jsem svědkem toho, že reformní Rusové se pokoušeli vývoj trvající obvykle několik generací vměstnat do několika málo let. Sovětská cesta od komunistického režimu dle mých vědomostí zatím dosáhla stavu, který mohu označit jako složitou směsici demokracie na straně jedné, svévole vlivných oligarchů na straně druhé.

Za jednu ze zásadních chyb odborníci považují např. to, že mnohá rozhodnutí (např. i volba prezidenta zákonodárným sborem) se nestala výsledkem širšího elektorátu. To přispělo k prohlubující se nechuti udržet existenci státu tvořeného nepřliš volnou federací 15 republik.¹¹⁷

Další důležitou chybou se zdá být to, že Gorbačov se pokoušel oddálit prohlubující se rozkol uvnitř komunistické strany. Už v roce 1985 A. Jakovlev navrhoval Gorbačovovi, aby stranu rozdělil na dvě, což by vedlo k prohloubení diskuse uvnitř režimu. Podle všeho Gorbačov skutečně věřil v reformovatelnost komunismu, a proto mu podobný krok připadal jako svatokrádež.¹¹⁸

Některé Gorbačovovy chyby mají své kořeny v psychologii člověka, který vyrostl v zemi, kde spolu žili i v rámci rodin příslušníci různých národů – ostatně připomeňme, že Gorbačov měl otce Rusa, matku Ukrajinku. Ostatně z ukrajinsko-ruské rodiny pocházela i jeho manželka Raisa Gorbačovová. Představa, že by se tyto dva státy oddělily, byla zejména pro Rusy téměř nepředstavitelná. Jenže – když na jaře r. 1991 probíhalo v Sovětském svazu referendum k otázce, zda si občané přejí zachovat SSSR jako reformovanou moderní federaci respektující všechny národnosti, už tehdy ho odmítly Arménie, Gruzie, Moldavsko a pobaltské státy uskutečnit. Soudím, že to i přes asi 80 % souhlasných odpovědí byl signál blížícího se rozpadu.¹¹⁹

Srpnový puč v roce 1991 byl velmi pravděpodobně logickým završením vývoje. Mocenská příležitost pro ruského Jel'cina, ukrajinského Kravčuka a běloruského Šuškeviče v kombinaci s hořkou zkušeností se sovětským režimem odsoudily Gorbačovovy snahy udržet

¹¹⁷ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 205.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 206.

¹¹⁹ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 256.

dosavadní federaci a pokračovat v její demokratizaci k nezdaru, nemluvě o tom, že Gorbačov pochopil důležitost tohoto problému příliš pozdě.¹²⁰

Svou roli určitě sehrál i personální faktor – tedy to, že ne všichni, které si Gorbačov vybral jako své spolupracovníky, zůstali jeho spojenci. Další významnou chybou se staly jeho ústupky v personálních záležitostech, kdy např. souhlasil s výměnou svého příznivce ministra vnitra Vadima Bakatina za Borise Puga, který se ovšem v srpnu 1991 přidal k pučistům.¹²¹

Když se v srpnu 1991 postavil v Moskvě na tank Boris Jel'cin a tvrdě vystoupil proti zmíněnému puči, Sovětský svaz již nešlo zachránit – nemluvě o tom, že podobný krok tento politik ani neměl v úmyslu. Když se Gorbačovovi podařilo vrátit z internace na Krymu, kam před několik dní před pučem odjel na dovolenou, vystoupil podle názoru historiků příliš pozdě v sídle vlády. I když šlo o zdržení možná jen jednoho dne, přízeň byla již na straně Jel'cina.¹²²

Boris Jel'cin, politik se svými těsnými vazbami na některé osobnosti sovětského průmyslu (např. Arkadije Volského) nebo na představitele dřívější sovětské „věrchušky“, se stal nechtěnou zárukou, že aktivity nového ruského vedení se v mnoha směrech začaly podobat těm z časů brežněvovských. Jel'cinovo Rusko se stalo zemí, kde reformy začaly sloužit především zájmům nejbohatších oligarchů. Zde vidíme počátek cesty k současnému ruskému systému, který lze označit jako výrazně autoritářský.¹²³

2.14 Chtěl M. Gorbačov zničit SSSR?

I dnes zůstává diskutabilní otázkou, zda měl Gorbačov v úmyslu zničit sovětský systém. Většina historiků perestrojky dokládá, že je to nepravděpodobná hypotéza. Domnívám se, že Gorbačov už v roce 1986 začal plně chápat, že jeho ekonomické reformy se neobejdou bez politické modernizace moci komunistické strany, a to podporou politických a sociálních aktivit mezi občany.¹²⁴ Nepochybně se rozešel s dosavadní koncepcí ortodoxního sovětského socialismu, hledal jinou definici socialismu, který by měl být hledáním takových sociálních forem života společnosti, v nichž by byly přítomny důležité prvky, jako jsou svoboda jednotlivce, soukromá iniciativa a spravedlnost. Začal tedy socialismus vnímat spíše jako morální kodex. Rozumím tomu, že se nemohl socialismu v té době vzdát úplně – minimálně proto, aby vůbec mohl zůstat v čele komunistické strany. Socialismus nemohl opustit ani

¹²⁰ Brown, Archie. *The Gorbachev factor*, s. 256.

¹²¹ Tamtéž, s. 256.

¹²² Tamtéž, s. 300.

¹²³ Boobbyer, Philip. *Sověť, dissidentstvo i reformy...*, s. 343.

¹²⁴ WEIGLE, Marcia A. a Jim BUTTERFIELD. Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence. *The Journal of Comparative Politics*. New York: City University of New York, 1992, (Vol. 25, 1. (Oct., 1992), s. 1-23. ISSN 1338-1385, s. 15.

psychologických či politických důvodů – režim byl v myslích občanů zakořeněn příliš hluboko. Podle všeho stále více věřil tomu, že západoevropské sociální demokracie odvedly více práce při uskutečňování ideálů socialismu než jeho sovětsí předchůdci.¹²⁵

V době svého předsednictví tento reformátor stále věřil v společenské koncepcie Marxovy a Leninovy. Myslím si, že Lenina vnímal nejen jako revolucionáře, ale i reformátora. Soudím, že Gorbačov si Lenina idealizoval, protože neznal archivní informace, které ukazovaly, že Lenin neodsuzoval teror, který byl ve jménu revoluce rozpoután. Lenin byl stejně bezohledný jako Stalin, neměl už ale dost času, aby rozpoutal takovou vlnu násilí, jaká přišla se Stalinem. Gorbačov i jako generální tajemník strany studoval Leninovy projevy a podle všeho usiloval o to, aby jeho počínání bylo v souladu s Leninovými myšlenkami, které v jeho očích později Stalin zdeformoval. Tuto iluzi ostatně téměř všeobecně sdíleli i další (nejen sovětsí) reformátoři (na rozdíl od disidentů jako Andrej Sacharov a Alexander Solženicyn). Toto tvrzení dokládám např. tím, že Gorbačovův spolupracovník Alexandr Jakovlev zastával názor, že perestrojka vyžaduje oživení skutečného leninismu. I Jakovlev chápal Stalina jako deformátora Leninových myšlenek, zásad a postupů. Teprve tento diktátor měl podle přesvědčení obou reformátorů nahradit demokracii, občanský smír a ekonomickou iniciativu jednotlivce příkazy, represí a byrokracií. Perestrojka tedy měla být rozvinutím koncepcí skutečného socialismu.¹²⁶

Je samozřejmě otázkou k diskusi, nakolik mohu v odborné práci akceptovat informace z médií – mám teď např. na mysli Gorbačovova slova o jeho údajném vztahu k víře, která lze najít v publicistickém článku o jeho tajném křesťanství. V roce 2008 Gorbačov navštívil hrob sv. Františka z Assisi a zde se v rozhovoru s místními mnichy prý vyjádřil, že po celé roky byl tajným křesťanem. Nedokážu tuto informaci doložit dalšími prameny, ale pokud by byla věrohodná, pak by dějiny druhé poloviny 80. let 20. století – ať už mezinárodní, tak i sovětské – mohly být interpretovány poněkud odlišně než dosud – třeba velmi diskutabilní hypotézou, že na pádu komunismu v roce 1989 se podílela osobitá aliance křesťanů: katolický papež Jan Pavel II., presbyterián Ronald Reagan, metodistka Margaret Thatcherová a tajný křesťan Gorbačov.¹²⁷ Nelze ovšem popřít, že Gorbačov a tehdejší papež Jan Pavel II. našli společnou řeč a že osobní přátelství obou osobností mělo své kořeny již v roce 1989, kdy Gorbačov navštívil Vatikán. Soukromé setkání pak proběhlo znovu v roce 2002, kdy spolu probírali

¹²⁵ Brown, Archie. *Seven years that...*, s. 119

¹²⁶ Tamtéž, s. 120

¹²⁷ *Gorbačov přiznal, že byl dlouhá léta tajným křesťanem.* [on-line]. 2008 [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: <https://temata.rozhlas.cz/gorbacov-priznal-ze-byl-dlouha-leta-tajnym-krestanem-8012698>

otázky sjednocování Evropy a vztahy Východu a Západu.¹²⁸ Při studiu dokumentů, které jsou dostupné na stránkách Gorbačovova fondu (The International Foundation for Socio-Economic and Political Studies), lze najít jistý náznak (podtrhuji, že se opět jedná spíše o publicistický zdroj): v článku *Michail Gorbačov: člověk, izměnivšij mir* mluví sám Gorbačov o tom, že změny začínají myšlenkami, které jsou zpočátku herezí – cit.: „*Vezměte Ježíše Krista: Věřím, že byl předchůdcem idealistů, předchůdcem socialistů.*“ Znamená to, že Gorbačov věřil v křesťanství? Minimálně se sám vyjádřil v tom smyslu, že ideály komunismu jsou podobné ideálům křesťanství. Sám sebe v roce 2009 označil za sociálního demokrata, který se stále hlásí k myšlenkám socialismu.¹²⁹

V době vzniku této práce už Gorbačov veřejně nevystupuje (2. března 2021 mu bylo již 90 let, nemluvě o zdravotních rizicích spojených s aktuální pandemií covid-19). V interview pro noviny Komsomolskaja pravda se 7. února 2021 vyjádřil k možnostem najít východiska ze současné napjaté situace mezi Ruskem a USA. Jádrem jeho myšlenek zůstává zásada, že je nutné jednat a jednat, tedy předejít válce. Reagoval i na otázku, jak vnímá osobnost Alexeje Navalného – chápe ho jako potřebnou opozici, která sice dokáže vyvolávat názorové rozdíly, což je ale nutná součást boje za svobodu.¹³⁰

¹²⁸ *Gorbačov navštívil papeže.* [on-line]. 2002 [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: <https://www.cirkev.cz/archiv/021021-gorbacov-navstivil-papeze>

¹²⁹ *Michail Gorbačov: člověk, izměnivšij mir.* [on-line]. 2009 [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: https://www.gorby.ru/presscenter/publication/show_26887/

¹³⁰ GAMOV, Alexandr. *Michail Gorbačov: Ja protiv varvarstva i razbojev. A na jubilej podaritě mně podděržku i družbu.* [on-line]. 2021 [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: https://www.gorby.ru/presscenter/news/show_30215/

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem hledal odpověď na otázku, zda zánik Sovětského svazu na počátku 90. let byl podpořen úmyslem, jenž se skrýval za reformními snahami Michaila Gorbačova. Nakolik je kladná odpověď autorskou fikcí? Nakolik se zhroucení této velmoci stalo nečekaným důsledkem procesů, které Gorbačov zahájil s přesvědčením, že lze reformovat sovětskou socialistickou společnost?

Pro nalezení argumentů, které by podpořily první či druhou hypotézu, bylo podle mnou zvoleného přístupu k analýze této tematiky nejprve zapotřebí pochopit principy, z nichž sovětská společnost vyrůstala a na nichž po většinu své existence stála. Jednalo se o společenství založené na komunistické ideologii, jež se měla rozšířit díky své prospěšnosti pro pracující do celého světa. Nebylo mým cílem reflektovat uvedenou prospěšnost, a proto jsem se mnohem více věnoval tomu, že sovětská společnost se stala společenstvím totalitním, v němž jeho vůdci velmi pragmaticky usilovali o udržení svého postavení. Udržovali dlouhodobě stav, kdy občané byli indoktrinováni názorem o neustálém ohrožení ze strany nepřátelského světa kapitalismu (popř. imperialismu). Tento setrvalý stav prohluboval odtržení občanů od dění ve světě, takže sovětská společnost se formovala v atmosféře trvalé konfrontace. S výjimkou jisté spolupráce během 2. světové války se tedy jednalo o několik desetiletí popisovaného stavu.

Vzhledem ke geopolitickým změnám po 2. světové válce, k zavádění zbraní hromadného ničení a snaze nalézt způsob, jak komunismus prosadit v dalších zemích světa, tento vývoj dospěl do fáze tzv. studené války. K světovému konfliktu nedošlo, což s vysokou mírou pravděpodobnosti zachránilo lidstvo před zkázou, ale 40 let v mezinárodních vztazích lze charakterizovat trvale vysokým napětím a posilováním vojenského potenciálu obou stran.

Po čtyřech desetiletích se v sovětské společnosti (a pochopitelně i v zemích sovětské sféry) začalo ukazovat, že model centralizovaného řízení všech oblastí jejího života již nedokáže držet krok se západním světem. Prohlubující se stagnace byla zřejmá pro ty, kteří měli možnost srovnávat každodenní společenskou realitu Sovětského svazu a vyspělých zemí západního demokratického světa. V Sovětském svazu se jednalo zejména o osobnosti z nejvyššího vedení země, řadový občan takovou možnost neměl téměř žádnou. To, že mnozí vůdci sovětské společnosti vnímali blížící se úpadek, ovšem ještě neznamená, že se shodovali v názorech, jak jej řešit. Ideologická rovina zachování socialismu a komunistických principů byla zcela primární, protože její popření by nepochybně vedlo nejen k velmi ostré reakci konzervativních sil sovětského vedení, které těmito principy obhajovalo své kroky, ale zřejmě

by vyvolalo nežádoucí nejistotu mezi sovětskými občany. Dlouhodobá existence komunistického režimu se odrážela i v jejich mentalitě – nejen v jistém návyku a přizpůsobení se, ale také v obavách z neznámé budoucnosti. Proto jakékoliv nezbytné ekonomické změny bylo možné zvažovat jen v případě, že onu rovnu ideologie neopouštěly.

Když tedy do čela SSSR byl zvolen v polovině 80. let Michail Gorbačov a současně v domácí i mezinárodní politice došlo k procesům, které jsem popisoval, naskytla se příležitost uskutečnit některé ekonomické změny. Ty ovšem nepřinesly zlepšení domácí atmosféry, ba naopak - často je obyvatelstvo vzhledem k negativním dopadům na svou už tak nepříliš dobrou ekonomickou situaci vnímalo negativně. Proto návazným krokem, který by pomohl vývoj občanům přiblížit a osvětlit, se staly první změny společenské. Ty ovšem získaly velmi nečekanou dynamiku a jejich důsledkem se nestala moderní a prosperující socialistická sovětská společnost, nýbrž zánik nejen Sovětského svazu, ale i celé jeho sféry vlivu. Výsledkem byl vznik států, které jsou i v současnosti stále na dlouhé cestě transformace. Její podobu nelze v postsovětském světě popsat několika slovy, proto se omezím na ekonomickou stránku. Centrálně řízené hospodářství tvořené podniky v rukou státu se zpravidla změnilo na ekonomiku globalizovanou, nejen v současném Rusku navíc ovládanou nepříliš početnou skupinou nejbohatších oligarchů naší planety.

V neekonomické sféře pak pozorujeme celou řadu následných procesů, které ukazují, že zde panuje ještě výraznější setrvačnost. Mám na mysli přetrvávající potíže s přijetím prvků skutečné demokracie, zodpovědnosti a s akceptováním skutečné občanské společnosti. Ta musí být spojena s dialogem s občanskými iniciativami, nikoliv s jejich potíráním. Neustávající obliba nedemokratických řešení problémů, přesvědčení o všespasitelné roli státu - to jsou v mých očích typické projevy toho, že důsledky existence sovětského totalitního režimu zdaleka nevytizely.

Pokud by takové změny dokázal naplánovat a prosadit jediný člověk, pak by musel disponovat snad jedinečnou Boží mocí. Už jen rozsah a výsledky celého procesu, na jehož průběh měly Gorbačovovy jen omezený vliv, ukazují, že tento sovětský státník neměl v úmyslu zlikvidovat Sovětský svaz. Přesto ani dnes většina ruských občanů nezměnila svůj odmítavý postoj k jeho činům.

Domnívám se, že Michail Gorbačov bude náležet mezi mnohé důležité osobnosti světových dějin, které věřily v pozitivní dopad svých snah. Po nějaké době však poznaly, že vývoj lidského společenství je mnohem komplikovanější a nepředvídatelnější. Chci ovšem vyjádřit své přesvědčení, že jeho činy pomohly otevřít hranice světa, v němž vyrůstala generace našich rodičů. Otevřený svět není dokonalý a mnohé dějinné procesy, u jejichž počátku

Gorbačov stál, probíhají stále. Závěrem tedy mohu říci, že v žádném případě se nejedná o badatelské téma s vyčerpaným potenciálem.

Seznam použité literatury

- Afghanska vojna (1979—1989)*. Wikipedie: Otevřená encyklopedie, c2021 [on-line]. [edit. 2021-02-13]. [cit. 2021-02-17]. Dostupné na: <https://ru.wikipedia.org/?curid=167728&oldid=112363905>
- BAYER, Ivo. Glasnost'. *Sociologická encyklopedie*. [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2017. [edit. 2017-11-12]. [cit. 2021-02-13]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Glasnos%C5%A5>
- BARRON, John. *Poslední let pilota MIG-25*. Praha: Naše vojsko, 1991. ISBN 80-206-0090-6
- Biography*. The Gorbachev Foundation. [on-line]. [edit. 2010]. [cit. 2021-01-18]. Dostupné na: <https://www.gorby.ru/en/gorbachev/biography/>
- BOOBBYER, Philip. *Sověst', dissidentstvo i reformy v Sovětskoj Rossiji*. Moskva: Rossijskaja političeskaja enciklopedija, 2010. ISBN 978-5-8243-1334-5
- BROWN, Archie. *Seven years that changed the world. Perestroika in perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2007. Vydání 1. ISBN 978-0-19-928215-9
- BROWN, Archie. *The Gorbachev factor*. Oxford: Oxford University Press, 1996. ISBN 978-0192880529
- Čebrikov, Viktor Michajlovič. [on-line]. [cit. 2021-01-28]. Dostupné na: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=10593
- DURMAN, Karel. Před pádem: o nostalgii, gilotině a sovětské bezmoci (1980–1985). *Historický obzor*, 1995, 6 (1)
- ENGLISH, Robert D. *Russia and the idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*. New York: Columbia University Press, 2000. ISBN 9780231504744
- GADDIS, John Lewis. *We now know - Rethinking Cold War History*. Oxford: Clarendon Press, 1998. ISBN 9780198780717
- GAMOV, Alexandr. *Michail Gorbačov: Ja protiv varvarstva i razbojev. A na jubilej podaritě mně poddržku i družbu*. [on-line]. [edit. 2021-02-07]. [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: https://www.gorby.ru/presscenter/news/show_30215/
- GORBAČEV, Michail. *Žizň i reformy*. Kniga 1. Moskva: Novosti, 1995. ISBN 5-7020-0953-3
- Gorbačov přiznal, že byl dlouhá léta tajným křesťanem*. [on-line]. [edit. 2008-03-23]. [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: <https://temata.rozhlas.cz/gorbacov-priznal-ze-byl-dlouha-leta-tajnym-krestanem-8012698>
- GORBAČOV, M. S. *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha: nakladatelství Svoboda, 1987. Vydání 1. ISBN neuved.

Gorbačov navštívil papeže. [on-line]. [edit. 2002-10-21]. [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: <https://www.cirkev.cz/archiv/021021-gorbacov-navstivil-papeze>

GUMANSKÁ, Evženie. *Problematika překladu nové společensko-politické terminologie v knize Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět M. S. Gorbačova.* Praha: Filozofická fakulta / Univerzita Karlova, 2016

HRABICA, Pavel. *Před 30 lety přistál na Rudém náměstí německý pilot Mathias Rust.* [on-line]. [edit. 2017-05-28]. [cit. 2021-02-27]. Dostupné z: https://www.denik.cz/ze_sveta/pred-30-lety-pristal-na-rudem-namesti-nemecky-pilot-mathias-rust-20170528.html

Interview des Ministerialdirektors, Professor Dr. Wilhelm G. Grewe mit dem Chefredakteur des Nordwestdeutschen Rundfunk, Hans Wendt ["Hallstein-Doktrin"], 11. Dezember 1955. [on-line]. [cit. 2020-12-15]. Dostupné z: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0019_hal&object=translation

JELISEJEVA, Natalja. *Uskorenije i perestrojka. 1986-1989 gody.* In: BEZBORODOV, Alexandr, Natalja JELISEJEVA a Vladimír ŠESTAKOV. *Perestrojka i krach SSSR. 1985-1993.* Sankt-Petěrburg: Norma, 2010, s. 56-99. ISBN 978-5-87857-162-3

KÁBA, František. *Perestrojka a glasnost' a jejich role v rozpadu SSSR.* Bakalářská práce. Plzeň: Západočeská univerzita, 2015

Korean Air Lines Flight 007 transcripts. [on-line]. [cit. 2021-01-18]. Dostupné na: https://en.wikisource.org/wiki/Korean_Air_Lines_Flight_007_transcripts

LEVADA, Jurij a kol. autorů. *Sovětskij prostoj čelověk.* Moskva: Centr socialnych nauk, 1993. ISBN 5-7585-0005-4

Michail Gorbačev: čelověk, izmėnivšij mir. [on-line]. [edit. 2009-09-05]. [cit. 2021-02-14]. Dostupné na: https://www.gorby.ru/presscenter/publication/show_26887/

NÁLEVKA, Vladimír. *Studená válka.* Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-327-X, s. 12

PLECHANOVÁ, Běla. *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1941-1995.* Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1997. ISBN 80-85241-79-x

PLOKHY, Serhii. *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union.* New York: Basic Book, 2014. ISBN 978-0-465-06199-0

Podvrhy, dezinformace a vlivové operace SSSR v dokumentech USA. [on-line]. [edit. 2019-12-16]. [cit. 2021-01-05]. Dostupné na: <https://www.minulost.cz/cs/podvrhy-dezinformace-vlivove-operace-sssr-v-dokumentech-usa>

Politburo Hid That KAL 007 Was Not Spying. On the Paper Trail of Cold War Secrets. [on-line]. [edit. 1996-08-19]. [cit. 2021-01-18]. Dostupné na: <https://www.csmonitor.com/1996/0819/081996.intl.intl.7.html>

Pomošnik Gorbačeva rasskazal od otnošeniji eks-prezidenta k svojim ošibkam. [on-line]. [edit 2020-12-15]. [cit. 2021-01-30] Dostupné na: <https://ria.ru/20201215/gorbachev-1589238778.html?in=t>

Speech Delivered by Stalin at a Meeting of Voters of the Stalin Electoral District, Moscow, February 09, 1946.. From the Pamphlet Collection, J. Stalin, *Speeches Delivered at Meetings of Voters of the Stalin Electoral District*, Moscow, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1950, Pp. 19-44. [on-line]. [cit. 2020-10-15]. Dostupné z: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116179.pdf?v=a831b5c6a9ff133d9da25b37c013d691>

ŠTEFEK, Martin. *Komunistická strana Československa a proces přestavby*. Praha: Filozofická fakulta / Univerzita Karlova, 2010

VALENTOVÁ, Magda. *Obraz Gorbačovovy perestrojky v československém tisku*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2014

VELIČKO, Světlana. Perestrojka v SSSR (1985-1991 gg.) v otěčestvennoj i zaruběžnoj istoriografii. *Izvěstija Tomskogo politechničeskogo universitěta*. Tomsk: Tomskij politěchničeskij univesitět, 2005, (308/1), s. 199-205

VOJTOVÁ, Kristýna. *M. S. Gorbačov, přestavba a glasnosť z pohledu československého tisku a disentu v letech 1985-1989*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova universita, 2012

Vypiska iz protokola No. 11 § 7c sekretariata CK 8. 6. 1976 – Ob uveličeniji razmera finasovoj pomošči obščestvam družby s Sovetskim sojuzom v skandinavskich stranach. [on-line]. [cit. 2020-12-16]. Dostupné na: <https://bukovskyoldarchive.files.wordpress.com/2015/07/8-jun-76-2-pp-st-11-7.pdf>

WEGS, J. Robert a Robert LADRECH. *Evropa po roce 1945*. Praha: Vyšehrad, 2002. ISBN 80-7021-507-0

WEIGLE, Marcia A. a Jim BUTTERFIELD. Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence. *The Journal of Comparative Politics*. New York: City University of New York, 1992, (Vol. 25, 1. (Oct., 1992), s. 1-23. ISSN 1338-1385

ZUBOV, Andrej Borisovič, ed. *Dějiny Ruska 20. století*. Praha: Argo, 2015. ISBN 978-80-257-0964-1

ŽALOUDEK, Karel. *Encyklopedie politiky*. 3., přeprac. a aktualiz. vyd. Praha: Libri, 2004. ISBN 80-7277-209-0